

સોરઠને તીરે તીરે

આવૃત્તિઓ

પહેલી 1933, બીજી 1943

‘સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરોમાં’ સાથે સંયુક્ત આવૃત્તિ 1956

ચોથી 1980, પુનર્મુદ્રણ 1994

સમગ્ર મેઘાણી સાહિત્યના ગ્રંથ ‘લોકસાહિત્યનાં શોધન-ભ્રમણ’માં 2015

ક્રમ

પ્રવાસીઓને

73

1. ચાંચની ખાડીમાં	77
2. ચેલૈયાની જન્મભોમ	85
3. ફૂકડુ...ફૂ	90
4. દરિયાનાં દેવદેવીઓ	93
5. 'મોતી બૂડચું મોરણી'	97
6. એક-બે ભજનો	102
7. વસ્ત્રની રાત	107
8. હે... અલ્લા!	111
9. 'ખીપા સીતા રેન અપારા!'	115
10. નાવિકોનાં લોકગીતો	119
11. બષ્ટ ગીતો?	131
12. વિદાય	136
13. મા!	144

પ્રવાસીઓને

‘અમારે સૌરાષ્ટ્ર જોવો છે. શી રીતે જોઈએ?’

‘તમારી ચોપડીઓએ અમને સોરઠ દેશની મુસાફરી કરવાની તાલાવેલી જગાડી છે, અમે ક્યાં ક્યાં જઈએ તે સૂચવશો?’

‘તમે સંઘરેલાં લોકગીતો અમારે લોકોને મોંઘે સાંભળવાં છે, રાસડા રમાતા જોવા છે, ચારણોની વાર્તાઓ માણવી છે, ગીર જોવી છે, સિંહો જોવા છે, માટે કોઈ ભોમિયો આપો, અથવા સાથે આવો!’

નિશાળો-કોલેજોની લાંબી રજાઓ પડવાની થાય ત્યારેત્યારે ઓળખીતા અને અણઓળખીતા કોઈ કોઈ તરફથી આવાં પુછાણ આવી પડે છે. પરંતુ એ બધાંની અંદર એક-બે શર્તો મુકાયેલી હોય છે :

‘આ બધું અમારે તા. 10મીથી 17મી સુધીમાં જોઈ લેવું છે.’

‘આ બધું જોવા માટે અમારી સાથે પંદર નાનાંમોટાં બાળકો, ત્રણ બહેનો ને સાત ભાઈઓ છે.’

જુદી જુદી નાજુક ખાસિયતોવાળા એવા માનવમેળાને સૌરાષ્ટ્રનાં સાહિત્ય, સંસ્કાર, પુરાતનતા વગેરે બધું જ એકસામટું ‘કન્ડેન્સ મિલ્ક’ના ડબ્બામાં ઠાંસેલું જોઈએ છે. દિવસે દિવસનો તેઓ કાર્યક્રમ માગે છે. એવું દર્શન કરાવવું અતિ કઠિન છે.

આવનારાંની ઉત્સુકતા સાચા હૃદયની હોય છે. અંતઃકરણમાં સોરઠ પ્રત્યે જિજ્ઞાસા જન્મી હોય છે, થોડું નિહાળીને પણ ઘણું પકડી લે તેવી દિલસોજ અને પૂજક આંખો હોય છે, પરંતુ તેમને વખત નથી. એટલે તેઓને તમામ રાંધેલી વાનીઓ મેજ પર અમુક કલાકને ટકોરે પીરસેલી જોઈએ છે. અક્કેક વેકેશનમાં ફક્ત એક ચોક્કસ ક્ષેત્ર જ નથી જોવું, બધું સામટું જોઈ કાઢવું છે.

– ને સૌરાષ્ટ્રની આગગાડીઓ હવે તો એ રીતનું રાંધણું રાંધી પિરસી દેવાને તૈયાર થઈ ગઈ છે. પંદર કે પચીસ પ્રવાસીઓનું ટોળું સડસડાટ પોરબંદર, વેરાવળ, નવાનગર (જામનગર) અને ભાવનગર જેવાં બબ્બે સ્થળો અકેક દિવસમાં પતાવી, મુકરર તારીખે પાછું વળી શકે છે. પરંતુ આ પ્રવાસો કેવળ ‘સાઇટ-સીઇંગ’માં જ પરિણમે છે. સૌરાષ્ટ્ર જોઈ આવ્યાના ઉપલક સંતોષની નીચે તે બધાં ભાઈ-બહેનોનાં હૃદયમાં એક શૂન્યતાની લાગણી વહેતી હોય છે.

બીજી રીતે વિચારીએ તો આમાં પ્રવાસીઓનો દોષ પણ શો? આજે જાણવા-જોવાનાં સોરઠને તીરે તીરે : પ્રવાસીઓને

ક્ષેત્રો ખૂબ વધ્યાં છે. એકલો સોરઠો જાયેથી જ કંઈ ચાલ નહીં. જ્ઞાનની, દર્શનની, વિવિધતાની ભૂખ આજ ઊઘડી છે.

આ કારણે, જે માણસો અમુક ચોક્કસ ક્ષેત્ર લઈને તેની પાછળ બેસી ગયા હોય છે તેમનું જ એ કર્તવ્ય છે કે પોતાના ક્ષેત્રનું દર્શન પોતે કરી, લખી, એનો માનસિક સમાગમ સહુ લોકોને કરાવવો. એ કર્તવ્ય સમજીને હું પણ સોરઠના મારા નાનકડા પ્રવાસોનાં ચિત્રો દોરું છું.

માત્ર કુદરતના પ્રેમીજનો જે હશે તેને તો સોરઠની બહાર સ્થળે સ્થળે પ્રકૃતિ-સૌંદર્ય મળી રહેશે.

માત્ર લજ્જતથી ભટકવાને જ નીકળનારાઓ સારુ પણ આંહીં કશી અધિકતા નથી. શિલ્પસ્થાપત્યકલાના પણ કોઈ અદ્ભુત અવશેષો આંહીં નથી પડ્યા.

માત્ર પુરાતનતાના આશકો-શોધકોને પણ બીજાં અનેક વધુ રસદાયક ખંડેરો જડી રહેશે.

સૌરાષ્ટ્રનાં સ્થાનોમાં જે રસ વહે છે તે તેની સાથે અંકિત થયેલા ઇતિહાસનો, લોકકથાઓનો, જાતિઓની જૂની તવારીખોનો અને ગીતકવિતાના સાહિત્યનો મિશ્ર રસ છે. એટલે કે દરેક સ્થળે બાહેલા સોરઠી લોકસમૂહના સંસ્કાર-પોપડા આપણને ઉત્કંઠિત બનાવી શકે તો જ એનો રસ છે.

અમુક પહાડ, ખડક, દરિયાની ગાળી, ટાપુ અથવા મેલોઘેલો ખલાસી : એને દીઠ્યે મારા જેવાનો પ્રાણ થનગની ઊઠે, કેમ કે મારી સ્મૃતિમાં સંઘરાયેલાં એનાં પુરાતન ઇતિહાસ-સ્મરણો તતખણ સળગવા લાગે છે. બીજાને એ જ સ્થળોનો કે માનવીઓનો કશોય મહિમા ન લાગે.

એટલા સારુ જ મારા પ્રવાસનું વૃત્તાંત મારી અમુક ઊર્મિઓ થકી રંગાયેલું છે. આ ભૂમિને હું અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારના સાહિત્ય, કુલાચાર, ખાસિયતો અને શરીરો નિપજાવનારી માનું છું. માટે જ નાની નાની વાતોમાંથી પણ હું એ સંસ્કારનું ઘડતર બતાવવા મથું છું.

સોરઠી ગીતકથાઓનાં જન્મસ્થાન કયાં છે? એ વાણીનો ગર્ભ ધરનારી ભોમ કઈ છે? એનો ઉત્તર કવિ સ્કોટ આપી ગયો છે :

“એ કવિતાનાં બેસણાં તો છે કોઈ એકલ ડુંગરાના ધુમ્મસઘેરા શિખર ઉપર; ને એ સાહિત્યનો અવાજ તો ઊઠે છે પહાડી ઝરણાંના કલકલ ધ્વનિમાંથી. એનો સાચો આશક જે હોય તેણે ડુંજનિડુંજોથી ભરપૂર રસાળ ખીણના કરતાં ઉજ્જડ ખડકને અધિક ચાહવો પડશે, અને રાજદરબારી રંગરાગનાં ભુવનો કરતાં વિશેષ તો નિર્જન રણપ્રદેશની મોહબ્બત કેળવવી પડશે.”¹

¹ 'The seat of the Celtic muse is in the mist of the secret and solitary hill, and her voice in the murmur of the mountain-stream. He who woos her, must love the barren rock more than the fertile valley, and the solitude of the desert better than the festivity of the hall.'

સ્કોટલેન્ડની પુરાતન લોક કવિતાને સમજવા મથનાર એક અંગ્રેજ અર્મામુત્રને એની સ્કોટીશ પ્રેયસીએ કહેલું આ વચન સોરઠી કાવ્ય-ઇતિહાસને સમજવાની ખરી ચાવી આપે છે. સોરઠી ખલાસીઓ અને ગોવાળીઓનાં ગાન બાગબગીચામાં નથી રોપાયાં. એની ક્યારીઓ તો પડી છે ભયંકર ભેંસલા ખડકની ટોચે, નાંદીવેલાના નિર્જળ તપ્ત ભાલ ઉપર, રોજ ઉનાળે દટ્ટણપટ્ટણની રમતો રમતા રેતીના ડુંગરાઓની ગોદમાં.

દરેક પ્રદેશને પોતપોતાનો એક મુકરર આત્મા (સ્પિરિટ) હોય છે. એની સંગાથે એકાકાર ન થઈ શકનાર પ્રવાસીને એ બધું નર્યા પથ્થરો, પાણી, ધૂળ અને ધૂળ થકીય બદતર માનવ-માળખાંથી જ ભરેલું એક સ્થાન દેખાય.

પણ આત્મા પકડનારને માટે તો જરૂરનું છે કે દિવસોના દિવસો સુધી, બસ, ઝંખના જ એકઠી કર્યા કરવી : કારાગારમાંથી નાસનાર કેદીની પેઠે ઘરનાં સુખસગવડ અને કુટુંબમોહમાંથી નાસી છૂટવું : રેલગાડી જે છેલ્લા બિન્દુ સુધી લઈ જાય ત્યાંથી તો સાચી મુસાફરીનો આરંભ સમજવો. ટપાલના કાગળો જ્યાં નથી પહોંચતા, પાણી જ્યાં કોઈ ખારવાની કાટ મારી ગયેલ ગાગરમાંનું કચરે ભરેલું, પહેરણની ચાળ વડે ગાળીને પીવું પડે છે, સૂવાને સારુ જ્યાં એના મહિનાઓના વણ-હાયા શરીર સાથે ઘસાઈને બિછાનું કરવું પડે છે, એના દાડગાંજાની સોડમો જ્યાં શ્વાસેશ્વાસે પેટમાં ઉતારવી રહે છે, એના રોટલાથી જ જ્યાં જઠર ભરવું પડે છે, ત્યાં ત્યાં, તેવી હાલતમાં અક્કેક અઠવાડિયું દટાઈ રહેવું પડે, એના કંઠનું સાહિત્ય કઢાવવા માટે એની જોડે કાલાઘેલા બનવું પડે, એનાં આંસુઓમાં આંસુ અને એના હાસ્યમાં હાસ્ય મેળવવાં પડે, તે પછી જ સાચો 'પ્રાણ' જડવા માંડે છે.

પાંચ વર્ષ પર મારા એક પ્રવાસનું વર્ણન 'સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરોમાં : ગીરનું પરિભ્રમણ' લખાયું ને તે ખૂબ આદર પામ્યું હતું. તે વખતે સંકલ્પ જણાવ્યો હતો કે એવા ભિન્નભિન્ન પ્રદેશો ભમીને - ખાસ કરીને સોરઠનો સાગરતીર અવલોકીને - એ જ શૈલીએ પ્રવાસ વર્ણવીશ. આજ મારા એક સપ્તાહનો પ્રથમ યાત્રા-પરિચય આપી શકું છું. આગળ પ્રવાસ ચાલુ છે.

અક્કેક અઠવાડિયાનો પ્રવાસ એટલે તો પાણીમાં કોશિયો ઠેકડો મારવા સમાન. વાવકૂવાનાં મંડાણો પરથી પોતાનાં શરીરોનો સીધો કોશિયો ઘા કરતા જળશોષીન જુવાનો જોયા હશે. એનાં કલેવરો પાણીની આરપાર પરોવાઈ જઈને તળિયેથી ગાળની મુઠ્ઠી ભરી આવે છે. તમ્મર આવે એટલી ઊંચાઈએથી તેઓ આંખો મીંચીને એક જ ઠેકાણે ઝંપલાવે છે. એટલે જ તેઓ તાગ લઈ પાંછા આવે છે. એ જ મિસાલે મારા કોશિયા-પ્રવાસમાંથી મળેલી તાગની મુઠ્ઠી આંહીં ધરું છું. મહુવા-કતપરથી લઈ ચાંચ-શિયાળની ટૂંકી સાગરપટ્ટી પૂરતો જ સંઘરો છે. આખો સાગર-તીર તો એવી પચીસ ખેપો માગશે. પહેલી યાત્રા તો માત્ર વાતાવરણ જ પકડવા આપે છે.

પ્રવાસનાં વર્ણનો, મેં પૂર્વે લખ્યું હતું તેમ, વ્યવસ્થિત ભૂગોળ નથી, કે સમાજ વા

સાહિત્યનું વ્યવસ્થિત વિવેચન નથી. છતાં તે આ તમામ તત્ત્વોનો મનસ્વી સમુચ્ચય છે : ચિત્રકારની સુરેખ રંગપૂરણી જેવો નહીં પણ સાંજસવારના આકાશમાં રેલાતી તીખી અને મીઠી અસ્તવ્યસ્ત રંગરેખાઓ સરીખો : અસ્તવ્યસ્ત અને તરંગી એ જ એની પદ્ધતિ છે.

સૌરાષ્ટ્રની રેલગાડીમાં અથડાતા-પીટાતા અથવા ઊંચા વર્ગના ડબ્બામાં કોઈ સંગાથી વિના કંટાળો અનુભવતાં પ્રવાસી ભાઈ કે બહેન! તમારા એકાદ બે કલાકોને આ વર્ણન શુદ્ધ દિલારામ દઈ શકે, સૌરાષ્ટ્ર વિશે તમારામાં થોડો રસ, થોડું કૌતુક ઉત્પન્ન કરી શકે, અને એ ક્ષણિક લહેરમાંથી આ પ્રદેશની પૂરી ઓળખાણ કરવાની ઉત્કંઠા જગાડી શકે, તો પ્રવાસી પોતે બગાડેલાં શાહી-કાગળની તેમ જ તમે ખરચેલા પૈસાની સફળતા સમજશે. વધુ ધારણા રાખી નથી.

ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સાહિત્ય, સમાજ વગેરે આજે જુદાં જુદાં ચોગઠાંમાં ગોઠવીને શીખવાય છે. એ પદ્ધતિએ શીખનારાઓને પોતાના વતન પર ખરી મમતા નથી ચોંટતી. પ્રવાસ વર્ણન એ સર્વનું એકીકરણ કરીને, તેમ જ થોડા અંગત ઉદ્દગારોની પીંછી ફેરવીને ત્વરિત ગતિએ વાચકોને પોતાની પ્રવાસભૂમિ પર પચરંગી મનોવિહાર કરાવે છે. પાઠેય-પુસ્તકોની એ ઊણપ પૂરવામાં આ યાત્રા વર્ણન શાળાઓના યુવાન દોસ્તોને મદદગાર થાય એ એક ખાસ દષ્ટિ છે.

નાવિકોનાં લોકગીતો મને નવાં જ લાઘેલ છે. આ પંદર-સોળ તો એક જ બેઠકમાંથી પ્રાપ્ત થયાં છે, તે પરથી મારી ધારણા છે કે હજુ બીજાં ઘણાં - સ્ત્રીઓ ઉપરાંત પુરુષોને પણ પોતાની દરિયાઈ ખેપોમાં ગાવાનાં - હાથ લાગશે.

સાગર-તીરે પ્રવાસ કરવાની ઘણા સમયની સંઘરાયેલી ઇચ્છાને એકાએક જાગ્રત કરનાર બે બળો આવી પડ્યાં : એક તો શ્રી 'સુકાની' નામના સિદ્ધહસ્ત લેખકની દોરેલી લાક્ષણિક દરિયાઈ વાર્તાઓ; ને બીજું વધુ ઉત્તેજક, શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્યની રોમાંચક 'સોરઠી સાગરકથાઓ'!

ચાંચની ખાડીમાં

આગગાડી દરિયાકાંઠે ઉપાડી જઈ શકે તેટલા ઓછામાં ઓછા - એટલે કે અઢાર કલાકના - ગાળામાં મન સાથે મહાસાગરની કડી પરોવવા હું મથી રહ્યો હતો. પ્રભાતે જ્યારે ગાડીના પાટા અટકીને ઊભા રહી ગયા ત્યારે પોર્ટ આલ્બર્ટ વિક્ટરના જુનવાણી બની ગયેલ બંદર ઉપર હું ઊભો હતો. મારી સામે લાંબી એક દરિયાપટ્ટી ખાડીને રૂપે પડી હતી. સામે કાંઠે 'ચાંચ' નામનો એક ધરતીનો ફાંટો ડાબા હાથ તરફની ભૂમિમાંથી લીર છૂટી પડી ગઈ હોય તે રીતે બે ગાઉની લંબાઈમાં પડ્યો હતો. અથવા જાણે કે ચીભડું ફસકાઈ પડ્યું હોય, ને એક ચીર આખા ફળમાંથી અળગી બની હોય એવું એ દૃશ્ય છે. મોટા દરિયાનાં પાણી એક ગાઉ દૂરથી ઠલવાઈને આ લાંબી નાળીમાં જ્યારે જુવાળ ચડાવે છે ત્યારે મહુવા, નવસારી, સૂરત અને મુંબઈ મલબારનાં નાનાંમોટાં દેશી વહાણો અંદર ચાલ્યાં આવે છે. માતાના પેટ-શી સલામત ખાડી તે જહાજોને સમથળ નીરમાં સેરવતી સેરવતી, શ્રી મહાદેવ દેસાઈએ એક વાર લખેલું તેમ હીરના દોરામાં મોતીડાં પરોવતી પરોવતી, જાણે કે ધરતી ખોળે ઉઠાવી આવે છે.

દરિયા અને પૃથ્વીનાં આલિંગનોને દર પૂનમે અને અમાસે પોતાના હૈયા પર ઊજવતી આ ખારાની જમીનમાં શું શું દફનાયું છે? એક તો ત્રીસ વર્ષ ઉપર અંહીં મરણ પામેલ ભાવનગર રાજ્યના અંગ્રેજ ઇજનેર સીમ્સ સાહેબનું કલેવર, ને બીજું એ બાહોશ ઇજનેરનું મહાન સ્વપ્ન. એ સ્વપ્ન હતું અહીં વિદેશી મોટી આગબોટો અડોઅડ ઊભીને માલ ચડાવે -ઉતારે તેવું તરતું બારું બાંધીને જબ્બર એક શહેર જમાવી દેવાનું. એ ખારાની જીવલેણ આબોહવામાં સીમ્સ એક બંગલી બાંધીને વર્ષો સુધી કોઈ તપસ્વી ધૂણીધરની પેઠે પડ્યો રહ્યો. બંદર બાંધ્યું, ખાડી સુધરાવી, રેલના પાટા પથરાવ્યા. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના એક ધીકતા બંદરની કલ્પના બાંધીને બે ગાઉના વિસ્તારમાં નગરની રૂપરેખા દોરી. એક દિવસ એ ખાડીને કિનારે એણે મોટી આગબોટ નાંગરાવી. અંદરથી એક અંગ્રેજને પરબારો કિનારાના પ્લેટફોર્મ પર પગ મેલાવીને ઉતાર્યો ને એને હાથે બંદરનું ખાતમુરત કરાવ્યું.

એ અંગ્રેજ અતિથિનું નામ પ્રિન્સ આલ્બર્ટ વિક્ટર. વર્તમાન શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જના એ કાકા થાય. તેના નામનું આ પોર્ટ આલ્બર્ટ વિક્ટર.

પણ સીમ્સ સાહેબનું અકાલ મૃત્યુ થાય છે તે સાથે જ એના ભવ્ય સ્વપ્ન પર

પડદો પડી જાય છે. એની કલ્પના નગરી અત્યારે જાણે કે જમીનમાંથી ઊભી થતી થતી અવાચક થંભી ગઈ છે. સમયદેવે ભાવનગર બંદર પર પક્ષપાત વરસાવ્યો, અને સીમ્સ સાહેબની કાબેલિયતે તેમ જ દૂરંદેશીએ જેને આખા કાઠિયાવાડ-ગુજરાતની જોડે અનેક કરામતો વડે સાંકળી દીધું હોત ને છેક યુરોપના ઉંબરમાં મૂકી દીધું હોત, તે પોર્ટ આલ્બર્ટ વિક્ટર અત્યારે ફક્ત દેશી વહાણો પૂરતો જ, રાજુલાની ખાણોના ઘડેલા પથ્થરોનો તથા ચીરોડીનો કંઠાળી વ્યાપાર જોતું, લોકવાણીમાં ફક્ત 'પોટ' અથવા 'પોટો' એવું જ મિતાક્ષરી ને અળખામણું નામ પામેલું ઊભું છે. કાળચક્રના આંટામાં ક્યાંયે કદાચ આ પોર્ટ આલ્બર્ટ વિક્ટરનાં તેજ તકદીર નિર્માયાં હશે તો તે દિવસ સીમ્સ સાહેબનો આત્મા જ્યાં હશે ત્યાં સાંત્વન પામશે. અત્યારે તો એ ઘણીનો રોટલો હક્ક કરવા સારુ પોતાનો દેહ પાડનાર ખાનદાન અંગ્રેજને કાંઠાના લોક ખરા યાત્રિકોના ભાવથી યાદ કરે છે.

સીમ્સ સાહેબની સ્વપ્નસૃષ્ટિના બે અવશેષોને હું નહીં ભૂલું : એક તો ચાંચના છેલ્લા બિન્દુની નજીક ખાડીના મુખદ્વાર ઉપર એક ખડક પર ઊભેલ 'કંદેલિયો'; ને બીજો બંદર પરનો પગી ઘૂઘો ખલાસી. એ 'કંદેલિયો' એટલે સીમ્સ સાહેબે ચણેલી અડીખમ ઓબ્ઝરવેટરી.

“ઘૂઘા પગી, તમને કેટલાં વર્ષ થયાં?”

“ઈણી મુંણે શી ખબર્ય, સા'બ? મુંણે કીંયે ઈયાદ નથી.” એ ચાલીસ વર્ષના દેખાતા હસતા માણસે જવાબ દીધો.

“ઘૂઘા પગી, 'વીજળી' આગબોટ ડૂબી ગઈ એ તમને યાદ છે?”

“ઈ તો સાઈબ, હજી કાલુની જ વાત. ઈ તો સંધુંય મારી સાંભરણ્યામાં વીજરીની તો ઈ અગિયારમી-બારમી ખેપ હતી. ઈનો કપ્તાન હતો મશલમાન. ઈણું એકોય મડદુંય ક્યાંઈ ન જડ્યું, એકોય લૂગડું-ચીથરુંય ભંડકમાં ભેરાં કરી દઈ ભંડક બાર્યથી બંધ કરી દીધું'તું ઈમ બોલાય છે. આગબુટ ઈમ ને ઈમ તળિયે જઈ બેઠી. ઈ તો હજી હમણાંની વાત.”

સાચું, 'વીજળી'નો કપ્તાન બિચારો ફકીર મહમ્મદ : પહેલો જ દેશી કપ્તાન : એટલે જ એને આગબોટ પાછી વાળવામાં નામોશી લાગી : એણે શું વિચાર્યું?

ભાગું રે તો મારી ભોમકા લાજે,

અલ્લા માથે ઈમાન : કાસમ, તારી વીજળી!

વીજળી રે મધદરિયે વેરણ થઈ.

- એ રાસડો મને યાદ આવ્યો.

“ત્યારે, હું ઘૂઘા પગી, સીમ્સ સાહેબે આ બંદર બાંધ્યું તે તમને યાદ કે?”

“ઈયાદ કીમ નઈ, સા'બ! હું સીમ સા'બની ભેરો જ હુતો ને?”

“કેવી રીતે બંદર ખુલ્લું મૂકેલું, હું ઘૂઘા પગી?”

“ઈમ થ્યું'તું, કે સીમ સા'બે સંધુંય તિયાર ટપ્પે કરીને પછે ઠેઠ બંદરથી તે ગામ

લગે બે ગાઉમાં તંબૂ ખેંચાવી રાખેલા. તંબૂની હેઠથી રેલવાઈના પાટા. પછે તખતસંગ મા'રાજ આવ્યા. સીમ સા'બે બે મોટી શલ્યા ઘડાવી રાખી'તી : એક તખતસંગ મા'રાજના નામની. ને બીજી ગોરાના નામની. રાતે તખતસંગ મા'રાજના નામની શલ્યા અધ્ધર ટાંગી મેલી'તી. સવારે તો પાયો નાખવાનો હતો. ઈમાં સવારે એકદમ સીમ સા'બ કે' કે પાણો બાદલી નાખો. મા'રાજના નામનો પાણો ઝટ ઝટ છોડી નાખ્યો, ને ગોરાના નામનો પાણો બાંધી વાર્યો. તાં તો મોટી આગબુટ ખાડીમાં ધુંવાડા કાઢતી હાલી આવે છે. માંઈથી ગોરો કનારે ઊતરે છે. તંબૂમાં જાય છે. થોડી વાર થઈ તાં તો તંબૂમાં તારીયું પડી, ને જાહેર થીયું કે બંદર પાસ! પછે ગોરાએ દોરીએ હાથ દીધો. એટલે ખરરર ખટ, ગરેડીમાંલો પાણો ખાડામાં ઊતરી ગ્યો. આમ હકીકત બણી'તી સા'બ."

મને સમજાવવામાં આવ્યું કે પ્રથમ પ્રિન્સ આલ્બર્ટ વિક્ટરનું પાયો રોપવા આવવાનું નક્કી નહોતું, એટલે એમને અભાવે મહારાજા તખ્તસિંહને હાથે પાયો રોપાવી શહેરને 'તખ્તનગર' નામ આપવાનો સંકેત હતો; ને જો પ્રિન્સ છેલ્લી ઘડીએ પણ આવી પહોંચે તો 'પોર્ટ આલ્બર્ટ વિક્ટર' નામ પાડવું ઠર્યું હતું.

આ પથર પર અમરત્વ અંકાવવાની માનવસહજ લોલુપતા! લોકો તો બાપડા 'પોર્ટ આલ્બર્ટ વિક્ટર'નેય વીસર્યા, 'તખ્તનગર' નામ પણ લોકમુખને ન ફાવ્યું! ઓછામાં ઓછું થૂંક ઉરાડવા અને બને તેટલા ઓછા લોચા વાળવા ટેવાયેલી લોક-જીભ આજે ફક્ત 'પોટો' કે 'પોર્ટ' કહી પતાવે છે. એ જ જીભ 'પોરબંદર'ને 'પોર' કહે છે. બેટ શંખોદ્ધારને ફક્ત 'બેટ' નામે ઓળખે છે.

પણ હું તો ઘૂઘા પગીની ઉંમરનો અંદાજ કાઢી રહ્યો હતો : "ઘૂઘા પગી! તમે મૂળથી નોકરી જ કરો છો, કે દરિયાઈ ખેપો કરી છે?"

"તયેં નઈ? મંબી ને મલબાર ને કાલકોટ (કાલીકટ)ની કેંક ખેપું કરી છે મીંએ. આમ બસરા લગી જાઈ આવ્યો છું."

આ રીતે અનેક ગણતરીઓ ગણતાં ઘૂઘા પગીની અવસ્થાનો અંદાજ એંશી પર જાય છે. પણ ઘૂઘો હજુ 40-45 વર્ષનો, તરવરિયો અને અથાક જુવાન દીસે છે. એણે કહ્યું કે "ઈ સામો કળાય છે ને, ઈ કંદેલિયામાં તો સીમ સા'બે કેંક સંચા માંડેલા. દરિયાનાં આર-વીળ્ય (ભરતી-ઓટ), વાવડા, તોફાન, આભનાં લાખતર (નક્ષત્ર), વગેરે સંધીય બાબતુંના હિસાબ ન્યાં થાતા'તા. પછી તો સીમ સા'બ મૂવા કેડે સંચા બધા ભાવનગર ભેરા કરી દીધા, ભાઈ!"

વિશાળ મહાસાગરથી ખાડી રાણીને અંતરપટ કરી રહેલ આ 'ચાંચ' નામની ભૂશિર પાઘડીપને દોઢ-બે ગાઉ લાંબી પડેલી છે. પક્ષીની લાંબી ચાંચના આકાર પરથી એનું નામ પડેલું છે. વિક્ટરની બાજુએ એનાં ખેતરવાડીઓ વાલોળની શીંગો અને રીંગણાં-મૂળાનાં રસાળ મીઠાં શાકની સોડમો પાથરી રહેલ છે. ગામનાં ખોરડાં તો ગોઠવાયાં છે મોટા દરિયાની સન્મુખે. દિવસરાત પોતાની ધોળી કેશવાળી ખંખેરીને કિનારાના ઊંચા

ભેડા સાથે ઝીંકાઝીંક કરી રહેલ એ ભૂખરો દરિયો ખારવાનાં બચ્યાંને મોતનો ભય ભુલાવે છે. કાળાન્તરે કાળાન્તરે એ ભૂશિરના કાંઠામાં મોજાંની કોદાળીઓ મારીમારીને થોડાં થોડાં જબ્બર ગાબડાં પટકનાર આ સિંધુ ખારવાનાં બાળને જાણે કાળ-હાલરડાં ગાઈ ગાઈ ઉઘાડે છે. કોઈ કોઈ વસ્તીના ખોરડા ઉપર તો મેંગલોરી નળિયાં દીપી રહ્યાં છે.

“અને આ દીવાદાંડી! ગામના ઊંચામાં ઊંચા ટેકરા પરની આ દીવાદાંડી તદ્દન નવી કેમ લાગે છે?”

“ભાઈ, આ હમણાં જ ભાવનગરથી આગબુટ લઈને ગોરો મોટે દરિયે ઊતરી પડ્યો. ને રાતોરાત એણે કામ લઈ આ કંદેલિયો ઊભો કર્યો. પરોડિયે તો એણે દીવોય પેટાવી દીધો.”

“પણ નવી શા સારુ કરી?”

“ઈ તો ભગવાન જાણે. વાતું થાય છે કે વલ્યાતેથી પટ્ટણી સા’બનો તાર આવ્યો. કોને ખબર, ‘પોટા’નાં તકદીર ચડિયાતાં થવાનાં હશે કદીક! ઓલી સામી ભેખડે નવા દરબારનો બંગલો ચણાવાનો છે. માપણી સોત કરી ગ્યા.”

એ રાજપ્રકરણમાં કશી ગમ ન પડતાં મેં તો મારી નજર મારા દોર ઉપર જ સ્થિર રાખી. ચાંચના ચોરાની પાસે કોડીબંધ પાળિયા ઊભા છે – જૂના તેમજ નવા. આ પાળિયા કોના?

“આ સાંઢ્યું માથે બેઠા એટલા રબારીયુંના; ને ઘોડે અસવાર એટલા અમારા કોળીયુંના.”

“રબારીઓની વસ્તી આંહીં હતી?”

“મોડૂકી હતી. ધરતી માથે જી વેળા બા’રવટિયાઓનાં ઘોડાં હાલતાં ને જંપવા ન દેતાં, ત્યારે રબારીઓએ માલ ઘોળીને આમાં આશરો લીધલ.”

“પછી?”

“પછી અમારા ખારવાઓએ આવીને રબારીનો વંશ કાઢ્યો. ધીંગાણાં થતાં તેમાં મૂઆ, ઈની આ ખાંભિયું છે. અમે અટાણે કોળી, પણ અમારી શાખ છે મકવાણા, ગોહલ, બારિયા વગેરે રજપૂતોની. એટલે અમારીય ખાંભીયું.”

“પણ આ નવી ખાંભીઓ છે તે કોની?”

“ખાંભી તમામ કાંઈ ધીંગાણે મૂએલાંની જ નથી હોતી. દરિયે બૂડીને મરે, ગળેફાંસો ખાય, એરુ આભડવાથી મરે – મતલબ કે અસદ્ગતિએ જાય એની સૌની ખાંભી ખોડાય.

આ સ્થળોમાં વહાણવટીઓની તમામ ખાંભીઓ ઘોડેસવારના સ્વાંગમાં દીઠી, ત્યારે બેટ શંખોદ્ધાર કનેના બરાબર આવા જ પુરાતન સ્થાન આરંભડાને પાદર મેં પાંચ વર્ષ પૂર્વે ખુદ વહાણની જ ખાંભી દેખી હતી. પાળિયામાં વહાણનું ચિત્ર કંડાર્યું હતું.

“તમારું વહાણવટું કેમ ચાલે છે?”

“હવે તમામ ભાંગી ગયું. જૂના વખતમાં આ મોટે દરિયે ચોરીના માલનાં વા’ણ

ઊભાં રહેતાં, અમને ઝંડી ફરકાવીને જાણ કરતા, એટલે અમારા વડવા આંહીથી મથવા લઈ ત્યાં જઈ પોગતા; અને સસ્તે ભાવે બધો માલ લઈ આવી પછે આસપાસ ગામડાંમાં વેચતા.”

“તમારા વડવા આંહી નીકળતાં વહાણોને લૂંટતાં નહીં?”

“ના રે ના.” દોંગાઈભર્યો જવાબ મળે છે. “પણ અમે ચોરાઉ માલ રાખવાનો ધંધો કરતા એટલે રાજમાંથી સત્તાવાળાઓએ આવીને અમારાં વા’ણોને સળગાવી દીધાં. અમારું વા’ણ બાંધવાનુંય બંધ થયું.”

“ત્યારે ‘ચાંચિયા’ નામ આ ચાંચ પરથી જ પડ્યું હશે ને? આંહી તો ધમધોકાર ચોરીલૂંટ ચાલતાં હશે જૂના કાળમાં, ખરું ને?”

દરિયાઈ લૂંટારા તરીકે નિદાઈને નાશ પામેલી આ કોમમાં અગાઉ કેવા સાહસ-શૂરાતન ખેડનાર સાગરના સાવજો પાક્યા હશે તેનો ઇતિહાસ જ ‘અમે ચોરલૂંટારા !’ એ મનોદશાની હેઠળ દબાઈ ગયો છે. એની પુરાતન વીરતા ઉપર અત્યારે એક એવી બેઆબરૂનો પોપડો ચડી ગયો છે કે કોઈ અવશેષ જ હાથ આવવો કઠિન થઈ પડે છે. ચાંચવાળા વહાણવટીઓ ઘણાખરા ખેડમાં લાગ્યા, કેટલાક ભાવનગર જાફરાબાદ મજૂરીએ ચડ્યા, ને થોડાક જુવાનો પારકાં વહાણો પર ચડીને ખેપો કરે છે.

“ચાંચની શીતળાનું નામ તમે નહીં સાંભળ્યું હોય.”

“ના, શીતળા કોણ?”

“વરવો નામે આંહીનો ખારવો હતો. જબરો દરિયાઈ ચોર હતો. એનું નામ જ ‘શીતળા માતા’ પડેલું, કેમકે આ દરિયેથી જે કાંઈ માલ ભરીને વા’ણ નીકળે, તે તમામ જાતના માલમાંથી એનું દાણ ચૂકવવું પડે. આખરે એક દિવસ જાફરાબાદની સીદી સરકારની જાલી-બોટમાં વરવો ઝલાઈ ગયો. એને હાથે કડી પે’રાવી હતી. એમાં વરવો રાતે ઠેકીને ભાગ્યો. જાફરાબાદથી આંહી લગીનો પાંચ ગાઉ દરિયો બાંધેલ હાથે તરીને આવી પોગ્યો.”

મને થયું : આવી તાકાતને નવી મરદાઈને માર્ગે ચડાવનાર કોઈ ન મળે?

“આ અમારો પુરાતન રૂખડો. ત્રણ મહિના ઉપર વાવડો થયો તેમાં આ પડી ગયો.”

જડમૂળથી ઊખડી પડીને જમીનદોસ્ત થયેલ એ જાજરમાન વૃક્ષદૈત્યની સામે હું જોઈ રહ્યો. એના થડના પોલાણમાં આખું ગાડું ચાલ્યું જાય, તે પરથી એ ઝાડનું પરિમાણ કલ્પી શકાશે. એને વડવાઈઓ નથી. ઝીણાં ઝીણાં પાન છે. પણ વનસ્પતિના કોઈ ઢૂંઢા રાક્ષસ જેવું જ એનું કદ અને સ્વરૂપ દીર્ઘ.

“આ રૂખડાની ડાળે ડાળે તો, ભાઈ, દર અખાત્રીજે કેક હીંચકા બંધાતા, કાયમ આંહી નાનાં-મોટાં છોકરાં રમતાં, પણ જ્યારે એ પડ્યો, ત્યારે પાસે કોઈ જ નહોતું. એ જાણે કે લાગ દેખીને પડી ગયો. કોઈને ઈજા કરી નહીં.”

ચાંચનો એ ‘રૂખડો’ નામે પંકાયેલ વૃક્ષદૈત્ય લગભગ જાત્રાનું ધામ બની ગયો હતો.

એની સાથે પણ કોઈક દેવદેવીને ગોઠવી દઈ 'ધરમ'ની દુકાન માંડવાની વેળા થઈ ગયેલી. બાપડો હશે કોઈક સંસ્કારી જીવ, કે વખતસર એણે સોડ તાણી લીધી.

કેટલો બુજરગ હશે એ રૂખડો? કોઈ ન કહી શકે. એ જ જાતનાં જાજરમાન બે ઝાડ મહુવાના સમુદ્રતીરે દીઠાં. જાણકાર કહે છે કે ભાઈ, આ ઝાડનાં મૂળ આંહીનાં નથી. આફ્રિકાને કાંઠેથી આપણા અસલી વહાણવટીઓએ જ એ રોપા આણીને આ ધરતીમાં ચોંપ્યા હશે. અથવા તો આફ્રિકા અને એશિયા બેઉ ખંડો તૂટીને કટકા નહીં થઈ ગયા હોય, એક જ હશે, તે વખતની આ કંઠાળી વનસ્પતિ હશે.

તદન કુદરતી રીતે જ જર્જરિત થયેલાં એનાં મૂળિયાં કેટલા કાળાન્તરે આજ આટલી આસાનીથી ઊખડી પડ્યાં હશે! કોઈ વનસ્પતિનો અભ્યાસી હોત તો કહી શકત. ચાંચનો 'રૂખડો' જતાં હજારો વર્ષનો એક ઇતિહાસ-લેખ ભૂંસાયો છે. સૌરાષ્ટ્ર દેશની કેં કેં તવારીખોનો એ મૂંગો સાક્ષી હશે. સોરઠના રત્નજડિત સાગરતીરની શતકોજૂની ચડતી-બઢતી એ રૂખડાએ નીરખેલી હશે. કોઈ નામાંકિત મ્યુઝિયમમાં મૂકવા લાયક એ વૃક્ષદેહ - મમી છે. એનાં પડેપડ કોઈ વેદના પુસ્તકની માફક ઉકેલાવવાં જોઈએ. પણ એ ભાષા ઉકેલનાર જ્યકૃષ્ણ ઇંદ્રજી હવે નથી.

આવા કોઈક કોઈક રૂખડા, સ્વાદિષ્ટ વાલના મહેકતા છોડવા, દુષ્કાળમાં ગરીબોને ધાન્યને અભાવે ટકાવ આપનાર શેવાળિયાની ભાજી, અને ખાડીને કિનારે અર્ધ પાણીમાં ઊગેલ તમ્મરિયાંનાં ઝાડવાં : એટલી આંહીથી છેક તળાજા સુધીની કંઠાળ વનસ્પતિ. તમ્મરિયાંનાં ઝાડ તો ભેંસોને માટે ખોળ-કપાસિયાની ગરજ સારે એવું રસાળ ખાણ છે તે આજે જ જાણ્યું. ભાવનગરમાં તો કહે છે કે એનાં ગાડાં ને ગાડાં વેચાય છે. દૂધાળાં ઢોરને એ ભાવવાનું કારણ એની ખારાશ છે. દરિયાનાં પાણીમાં જ એ ઊગે છે ને ઊઝરે છે.

“અને પટેલ, તમારે દરિયાનાં જીવ ક્યાં ક્યાં ખવાય?”

પટેલ શરમાઈ ગયા. “ભાઈસા'બ, તમ સરીખાં ઊંચ વરણની અદબ અમુંથી ન છોડાય.”

“પણ એમાં અદબ છોડવાનું શું છે? એ તો તમારો કુદરતી આહાર છે. અમે ક્યાં તમારાં ઘરમાં દાણા પૂરી દઈએ છીએ કે એ આહાર લેવાની તમને ના પાડીએ ?”

“ભાઈસા'બ, તમને સૂગ ચડે.”

“સૂગ શા સારુ ચડે? ફક્ત નામ સાંભળવામાંય સૂગ?”

“તયેં જુવો ભાઈ, શેળવો ખવાય, શીંગાળું (જેને માથે કાંટો હોય તે) ખવાય, શેરું (જેનાં ગલોફાંમાં મૂછો હોય), ઢાંગર મગર (જેને દાંત હોય), પળશો, ગોમલ્યો (વાંકા દાંતવાળો), વરડો (જેના પૂંછડાની લાંબી સોટી થાય), કળશ (એરૂ જેવો), પાંભડી (ધોળી), કરચલો, પામેડી, લેપટા, સૂંઢિયું (વાંકું), જીંગો (વાંભ વાંભની મૂછોવાળો), કાગડી, કુંકરો (સૂપડા જેવો), કાળી મચ્છી (થાળી જેવી, પૂંછડી વિનાની), એવાં એવાં ખવાય.

“મલાર માછલી, મગરમચ્છ, કણો અને હળેંડું નામે સરપની જાત, કોફી અને સીંકું, જરીડોડો, એવાં એવાં ન ખાઈએ. જાફરાબાદને દરિયે અટાણે માછીમારોનું એક મોટું પરું વસી ગયું છે. મછવા ભરી ભરીને માછલાં ત્યાં લાવે છે. પછી તમામ જીવના નોખા ઢગલા પાડીને સુકવણી કરે છે. એના કોથળા ભરી ભરીને એ મુસલમાન શેઠિયા દેશાવર મોકલશે. ન ખવાય તે નોખાં રે’શે. અમારા ઘણા જણ ત્યાં ગયેલ છે.”

“એને શું રોજી મળે છે?”

“રોકડ નહીં, પણ માછલાં જ આપે છે વેપારીઓ.”

“ન ખવાય તેવા જીવનો બીજો કંઈ ઉપયોગ ખરો?”

“તયેં નઈ? ભારી ખપ લાગે. જુઓ આ પાણીમાં મોટી માછલી ડૂબકી ખાતી ખાતી જાય છે ને, તે મલાર માછલી. એનું આખું શરીર જ તેલનું બનેલું હોય છે. અમે તો નહીં, પણ મુસલમાન માછીઓ એ મલારને એક ડબામાં પેક કરીને રાખી મૂકે. થોડે દા’ડે એનું નરદમ તેલ બની જાય. પછી એમાં કાળો કે લાલ રંગ ઘૂંટીને એનાથી વા’ણને ચોપડ કરે. ભારી પાકો રોગાન ચડે છે વા’ણને એનો.”

અંતમાં એ ચાંચવાસી ઘૂંઘાભાઈએ એક જ વાક્યમાં સમેટી લીધું : “જોવો ભાઈ, જેટજેટલી ચીજવસ્તુ જમીને માથે છે, એટલી જ રકમ માતર આ રતનાગર સાગરમાંય ભરી છે. અમને દરિયોલાલ સંધું આપી રે’ છે.”

“કહો ત્યારે, તમારી દરિયાઈ દુનિયામાં જળઘોડા હોય છે એ વાત સાચી?”

“કેવા જળઘોડા?”

“એની એક લોકકથા મારી કને આવી છે તે હું કહું : બોલાય છે કે કચ્છના કોઈ ગામમાં એક નાથબાવાને ઘેર બે તાજણ ઘોડીઓ હતી. એક સાલ મે થતો નથી : ખડ ક્યાંય જડે નહીં : જાતવંત ઘોડીઓ ઠાણમાં બાંધી બાંધી ભૂખે મરે. હવે બાવાને ઘેર એક ચારણ છોકરો ઘોડી ચારવા રહે. એણે કહ્યું, ‘બાપુ, આ દરિયાને કાંઠે ડાભડી ઊભી છે એ પંદરેક દિવસ ચારવા દિયો, ત્યાં મે થાશે.’ બાવાજીએ કહ્યું, ‘ભલે, ચાર દરિયાકાંઠે. પણ જોજે હો, કોઈ ટારડો પોગી જાય નહિ.’ (અર્થાત્ આ ઊંચી જાતની ઘોડીઓને કોઈ હલકા ઘોડાથી ગર્ભ ન રહી જાય.) છોકરો કહે કે હું બરાબર ધ્યાન રાખીશ. પછી તો છોકરો દરિયાકાંઠે બેઠો બેઠો ઘોડીઓને ચારે. એમાં એક દિવસ એક તાજણે ઠાણ કર્યું. એ ઠાણની ઘાણ્ય દરિયાઈ ઘોડાને ગઈ. દરિયામાંથી ઘોડો નીકળ્યો, ઘોડી આગળ ગયો, બે ઘડી આળાં-પતાળાં કરીને માથે પડ્યો, પડીને પાછો ચાલ્યો ગયો દરિયામાં. છોકરો તો જોઈને દંગ થઈ ગયો. પછી તો મે થયો. ઘોડીઓ ઘેર બંધાઈ ગઈ. પાંચ-સાત મહિના થયા ત્યાં તાજણે પેટ મૂક્યું. જોતાં જ બાવાજીને ફાળ પડી : ‘એલા ભૂંડું થ્યું. ઘોડી સભર થઈ.’ છોકરો તે દિવસની બીના છુપાવી રહ્યો હતો, તેણે કહ્યું ‘ના, ના, બાપુ, એ તો ખડનું પેટ વધ્યું છે’. પણ બાર મહિને ઘોડીએ ઠાણ દીધું. વછેરી આવી. પણ શી એ વછેરીની રૂડપ! કિરતારે હાથ ધોઈ નાખેલ; એવું ચિત્રામણ : અને ઘોડીને પાણી પાવા

કે ધમારવા તળાવે લઈ જાય ત્યારે વછેરી ભય તળાવ ઉપર છબ છબ છબ હાલે : છોકરો મનમાં ને મનમાં બોલે કે વાહ માતાજી! પણ પછી તો વછેરી મોટી થઈ એટલે પરગંધીલી થઈ ગઈ. છોકરા વિના બીજા કોઈને પડખે ઢૂકવા ન આપે. એક દિવસ ભુજના મહારાવનું માગું આવ્યું. ત્યારે છોકરાને જ્ઞાણ પડી. ચડચો વછેરી ઉપર, બાવાજીને કહે કે, ‘બાપુ, જાઉં છું, પણ ભુજ નહીં હો! પગ કચરીને મોટી મેં કરી છે ને શું સવારી કરશે ભુજનો રાવ?’ એમ કહેતોક ને ગયો. કચ્છને કાંઠે જઈને નાખી વછેરીને દરિયાની ખાડીમાં. બાર ગાઉની ખાડી તરીને વછેરી કાઠિયાવાડને કાંઠે નીકળી ગઈ. સીસાંગ ગામનો ગરાસિયો હાલોજી ઘોડીઓ ફેરવે ત્યાં જઈને ચડાઉ કરાવી. પછી પોતે ને હાલોજી બેય લૂંટફાટ કરવા ભેળા જાય. વચ્ચે પાણીનાં નવાણ ઊતરવાનાં આવે ત્યારે પોતે સહુની નજર ચુકાવીને વછેરીને ઉતારી લ્યે. એમાં એક વાર બેય જણાએ કુંડલાની નદીમાંથી ધોણ્ય લૂંટી, ભાગ્યા, વચ્ચે શેત્રુંજી પડી છે, પાણી આવી ગયું છે. છોકરો કહે, હાલાજી, નાખો ઘોડી. હાલાજી કહે, તું નાખ પહેલી. હાલોજી ગોથાં ખાતો રહ્યો ને છોકરો વછેરીને વહેણ ઉપરથી કાઢી ગયો. હાલાજીની આંખો ફાટી રહી. વાય, ઘોડી વાય! છોકરો કહે કે હાલાજી, આ લ્યો આ ઘોડી, કારણ કે એ સારુ તમે મને ક્યાંક કોઈક દિ’ દગ્ગો કરીને મારશો.

આમ વાત ચાલે છે એ તાજણની વછેરીની. દરિયાપીરના ઘોડાથી પાકી, એટલે એનું નામ પીરાણી તાજણ પડ્યું. એના વંશની ઘોડીઓને ઠાણમાં રોજ સાંજે દીવા ને લોબાન કરવામાં આવતા. આ લોકવાયકા ઉપરથી હું પૂછું છું કે “એવા દરિયાઈ ઘોડા તમારા દીઠામાં આવેલ છે ક્યાંય?”

“જળઘોડલાની તો સરત નથી, પણ જળમાણસડાં દીઠાં છે મલબારને દરિયે. બે હાથ, બે પગ, હાથપગના પોંચા અને આંગળીયું, કાળો વાન, વાંદરા જેવું મોં, ડોકું વગેરે તમામ રીતે આકાર વાંદરાને જ મળતો. પાણીનાં જ જીવ. પણ કાંઠે નીકળીને નાળિયેરીનાં ઊંચાં ઝાડ પર ચડી બરાબર વાદરાંની માફક જ બેસે. માણસનો સંચાર થતાં જ પાણીમાં પેસી જાય, અમારાં વહાણોના પડખે હોડકાં તરતાં મૂકીએ તો તે પર પણ આવીને બેસે. પાછું જળમાં ચાલ્યું જાય. બધી જ ચેષ્ટા માણસ જેવી કરે.”

“આપણા કાંઠાના દરિયામાં મોટા મગરમચ્છ ખરા કે?”

“ના ભાઈ, આંહીં નથી ભાળવામાં આવતા. મલબાર કાંઠે બહુ છે. અમારાં નાનકડાં વહાણોની પડખે આવીને અથડાય, ત્યારે એવી તો ભે’ લાગે કે કદીક જફા પહોંચાડશે. ભારી વિકરાળ. એ તો ભાઈ, બજરંગનો અવતાર છે ખરો ના? એટલે અમે એના માથે મીઠું તેલ ચડાવીએ, અડદના દાણા છાંટીએ ને હાથ જોડી કહીએ કે ‘હે હડમાનજી! ખમા કરો. અમારાં રખવાળાં કરો’. આટલું કહેતાં જ મગરમચ્છ વહાણને છોડી ચાલ્યાં જાય છે.”

ચેલૈયાની જન્મભોમ

નાકનું ટેરવું ફુલાવીને આ લોકોના વહેમોને તિરસ્કાર દેવા હું ગયો નહોતો. ઉપદેશ કરવાનું કર્તવ્ય પણ મેં નહોતું ધારણ કર્યું, એટલે આવી આવી વાતો તરફ હું એક સ્વપ્નસ્થ, દેનદેરી નજરે કાન માંડી રહ્યો. “દરિયાનાં બાળકોની વચ્ચે પણ સમુદ્ર ‘હી મેસનરી’ સ્થાપી રહેલ છે” એવું કથન ભાઈ સુકાનીએ ‘કુમાર’ના શતાંકમાં આલેખેલી ‘હડકી વારી આઈ’ નામની સાગરકથાને છેડે ટાંક્યું છે તેનું મને સ્મરણ થયું.

એ સ્મરણને તો હું આખા પ્રવાસમાં મારે હૈયે સાચવી રહ્યો હતો. કેમ કે ધીરોદાત્ત મરદાઈને હિસાબે જેનો જગતમાં જોતો નથી એવી આ ખારવા જાતિનું નિરીક્ષણ મને પગલે પગલે તેઓની જુદેરી અધ્યાત્મ-દુનિયાના પ્રદેશો દેખાડી રહ્યું હતું ને હું તો એક સંશોધક તરીકે તેઓના જીવનમાં પડેલી એ પુરાતન લોકવિદ્યાના પોપડા નિહાળવા નીકળ્યો હતો. પૃથ્વીનાં પડોને ખોદનાર સંશોધકોને તેઓના રોજના અનુભવની વાત છે કે હજારો વર્ષોની અણીશુદ્ધ દટાયેલી પડેલ કોઈ મિસરી મમીને અથવા તો મોહું-જો-દડોનાં ખંડિયેરમાંથી નીકળતા જૂના લેખોને જરી ફૂંક લાગતાં જ એનું સ્વરૂપ છેકાઈ જાય છે. લગાર તડકો કે પ્રકાશ પણ એને ધૂળ કરી નાખે છે, એટલે મારા જેવાને તો તેઓનાં આ જીવનતત્ત્વો પર તર્ક વા પાંડિત્યની, નવયુગના સુધારાની ફૂંક મારવાનો, અજવાળું નાખવાનો જરીકે લોભ નહોતો. હું ગયેલો ખંડેરો ખોદવા, જેવું છે તેવું લોકવિદ્યાનું તત્ત્વ પકડવા.

“હું વશરામભાઈ”, ‘રૂપારેલ’ નામના વહાણના વશરામ ટંડેલને હું પ્રશ્ન કરું છું (‘રૂપારેલ’, ‘રતનાકર’, ‘લક્ષ્મીપ્રસાદ’, ‘જબરદસ્ત’ એવાં એવાં વહાણોનાં નામ હોય છે) : “વશરામભાઈ, તમે વહાણ લઈને ઘેરથી મુસાફરીએ ઊપડો ત્યારે કેવી રીતે દરિયાનું આરાધન કરો?”

“દરિયામાં નાળિયેર ને ફૂલ ચડાવીએ. એટલે કે દરિયાનાં પાણીની અંજલિ ભરીને પીએ. ને સલામ કરીએ દરિયાલાલને. વહાણની મોરી ઉપર લોબાનનો ધૂપ કરીએ, તે કહીએ કે ‘હે સવાઈ દુલા! અમને મીઠો મીઠો સાજો વાવડો દેજે!’ બીજું તો અમે અભણ અજ્ઞાની લોકો શું સમજીએ?”

“તમે કોઈ બ્રાહ્મણને ન બોલાવો?”

“ના, અમે નહીં. પણ અમારા વેપારી લોક, જે આ વહાણોના ધણી હોય, તેઓ

બળેવને દિવસે, જુવો આ ઠેકાણે, કંઈક સ્થાપના કરાવીને બ્રાહ્મણો પાસે પૂજા ભણાવે.”

એમ કહીને વશરામભાઈએ મને એની ‘રૂપારેલ’ની અંદર એક ઠેકાણે સિંદૂરનાં દોરેલાં ત્રિશૂળ વગેરે છાંટણાં દેખાડ્યાં.

“એ સવાઈ દુલા કોણ છે?”

“આ આપણી કંઠાળના દરિયાના એ દરિયાપીર છે. એની દરગા શિયાળ બેટમાં છે, ત્યાં જઈને તમે વધારે વાતો જાણશો.”

બીજે દિવસે પ્રભાતે જ્યારે ‘આર’ હતા, એટલે કે ભરતી ઊતરીને ઓટ ચાલુ થયો હતો, તે વેળા ખાડીમાંથી પાછાં મોટે દરિયે વળી જતાં અબોલ પાણીએ મારા મછવાને, કેમ જાણે એ કાગળનું બનાવેલ હોડકું હોય તેટલે હળવે હાથે શિયાળ બેટ તરફ સરકાવ્યો.

“ઓલ્યો કળાય તે ભેંસલો.” ખલાસીએ ચાંચ અને શિયાળ બેટના વચગાળામાં પડેલા એક કાળા ભેંસા-આકારના ખડક તરફ આંગળી ચીંધીને કહ્યું. એના રંગ અને ઘાટ પરથી તેમજ પાણીમાં એ એકલ પડેલ છે તે પરથી મસ્તાન કોઈ મહિષાસુર પાડો કલ્પીને લોકોએ એ ખડકને ‘ભેંસલો’ એવું પૂરેપૂરું સૂચક નામ આપ્યું છે.

“કેટલીક જમીન છે એની?”

“બેક વીઘા.”

“કોઈ રહે છે? ખેડ કરે છે?”

“કોઈ માનવી રહેતું નથી. માથે અબુ પીરનું થાનક છે. એની માનતા કરવા માટે ખારવાઓ કોઈ કોઈ વાર જાય છે, ને ત્યાં પડેલાં ઠામડાંમાં લાપસી કે ચોખાની દેગ રાંધે છે, પણ રાત ત્યાં કોઈથી રે’વાતું નથી. ઉપાડીને ફેંકી દિયે છે. બાકી તો ત્યાં આખી જમીન ઉપર પંખીડાંનાં ઈંડાં પડ્યાં હોય છે. મૂળ એ ભાવનગર તાબે હતો. પણ જાફરાબાદના સીદી રાજાએ સરકારમાં લડીને ભેંસલાને પોતાના કબજાનો ઠરાવેલ છે.”

પાણીમાં મસ્તાન પડેલા એ ભેંસલાભાઈની એકલતામાં ભંગ પાડવાની મને ઇચ્છા નહોતી, તેમ અબુ પીર કાંઈ દિવસ વેળાએ મને ફગાવી દેવા નિમિત્તે પણ મુલાકાત દે તેમ નહોતા. એટલે શિયાળ બેટમાં જ રઝળવાનું વધારે ગમ્યું.

એક વેળાની માતબર નગરીનું આ ખંડેર. જ્યાં ખોદો ત્યાં પાકા પથ્થરની બાંધેલ મીઠા પાણીની અણીશુદ્ધ વાવો નીકળે છે. કહે છે કે એ નગરીને ઘેરે ઘેરે પોતપોતાની અલાયદી વાવ હતી. વાત સાચી જ લાગે છે. ચોગરદમ ખારા સમુદ્રથી વીંટળાયેલ છતાં આ ટાપુની વાવડીએ વાવડીએ અમૃત-મીઠું નીર છે. આખાય ટાપુને ફરતા પાકા ગઢની છિન્નભિન્ન રાંગ અત્યારે પણ દેખાય છે. ગંગા તળાવ નામની વાવડી પણ પ્રાચીનોએ પાકી બાંધેલી. અને ‘થાનવાવ’ નામની વાવનું સત આજ પણ એવું ને એવું અનામત મનાય છે : જેનાં થાનમાં (સ્તનમાં) ધાવણ ન આવતું હોય તેવી માતાને આ વાવમાં બોળેલ કાપડું નિચોવીને ભીનું ને ભીનું પહેરાવવામાં આવે એટલે થાનેલા દૂધે ભરાય! ગોરખમઢી નામનું અસલી થાનક મૂળ ગુરુ ગોરખનાથનો આશ્રમ મનાય છે. એના ઉપર જીર્ણોદ્ધાર

થયો છે. ત્યાં રહેતા એક કપડવંજવાસી સાધુએ અંધારા ભંડક્રિયામાં વિરાજતી પ્રાચીન મૂર્તિઓનાં અમને દર્શન કરાવ્યાં : ગોરખનાથની મૂર્તિ, ગણપતિની, હનુમાનની, અને જૈનોના નેમિનાથ-પાર્શ્વનાથની બે તાજેતરમાં નીકળેલી પ્રતિમાઓ. એક આપણી કમ્મર સુધીના પરિમાણની મોટી શ્યામ પ્રતિમા લઈને ગંગાતળાવડીની સામે કોઈ બાવો બેસી ગયો છે. થોડા જ વખત પર હળ ખેડતાં ખેતરમાંથી ખોદાઈ આવેલ આ પ્રતિમાના મસ્તક પર લાંબો ઊંચો મુગટ છે. કમ્મર સુધી નારીસ્વરૂપ છે, કમરથી નીચે પુરુષ-આકાર છે. મૂર્તિઓ પારખવાનો મારો વિષય નથી. પણ કોઈ શિલ્પસ્થાપત્યના અભ્યાસીએ જઈને આ બધી પ્રતિમાઓનાં સ્થળ-કાળ ઉકેલવા જેવાં છે.

સગાળશા શેઠ અને ચંગાવતી શેઠાણીની, એના પુત્ર ચેલૈયાની ને પેલા અઘોરી બાવાની ભયાનક બિના પણ આ શિયાળ બેટમાં જ બની હોવાનું કહેવાય છે. ગંગાતળાવની પાળે પડેલ એક પથ્થરની અસલી કુંડી એ જ પેલો ગોઝારો ખાંડણિયો, કે જેની અંદર જોગીને જમાડવા સારુ માતાએ ચેલૈયાનું મસ્તક ખાંડ્યું કહેવાય છે. એ આખી કથા એટલી ઘાતકી ધાર્મિકતાથી ભરેલી છે, કે મને એ યાદ કરવાનું મન નથી. હું ધન્યવાદ એક બાવાને નથી આપતો કે જેણે સગાળશાના વ્રતનો ગેરલાભ લઈને છેક શેઠાણીનો ગર્ભ ચિરાવવાની હદ સુધી જીદ રાખી; નથી હું સ્તુતિ કરતો એ શેઠ-શેઠાણીની કે જેઓની શ્રદ્ધાએ જોગી કહેતો ગયો તે તમામ ઘાતકી ક્રિયાઓ આચરી; હું તો અભિનંદું છું એ અનામી લોકકવિને કે જેણે દિલેદિલને ભેદે તેવું એક લોકગીત આ કથા પરથી રચી કાઢ્યું. એ 'ચેલૈયા આખ્યાન'ની રચનામાં ઊણપ હોય તો તે આટલી છે કે ચંગાવતી શેઠાણીએ જોગીરાજને પોતે વાંઝણી નથી એવી ખાતરી કરાવવા માટે સ્વહસ્તે છરો લઈ ગર્ભાશય ચીરી દેખાડ્યું. તે જ ઠેકાણે ભજન અટકી જવું જોઈતું હતું. જોગીરાજે પ્રભુરૂપે પ્રગટ થઈ સહુને 'સજીવન કર્યાં એ પ્રસંગ ઉમેરાયો ન હોત તો 'ચેલૈયા આખ્યાન' જગતનાં સર્વોત્કૃષ્ટ 'બેલેડ્ઝ' માયલું એક કથાગીત બની જાત. એની કરુણતા અનેક હૈયાંને નિરંતર ધોયા જ કરત. અત્યારે પણ એ ચેલૈયાની ઘટનાનું સ્મરણ વીસ-પચીસ વર્ષોના કાળને પાછો હટાવી દે છે : ગામડિયા ઘરના ઉંબરમાં જાણે અમે નાનાં બાળકો અને પાડોશણ માતાઓ વગેરે બેઠાં છીએ. યોગાનમાં કોઈ રઝળતો ભજનિક એકતારો લઈ ધીરે રાગે 'ચેલૈયા આખ્યાન' ગાય છે : એમાં નિશાળે ગયેલો સાત વર્ષનો ચેલૈયો પોતાને ઘેર માતૃપિતા ઉપર મૂંઝવણ પડી છે એવી જાણ થતાં જ દફતર-પાટી લઈ, ઘેર દોડતો આવી, રમતો હસતો માના ખોળામાં સૂઈ જાય છે, બાપ એનું માથું વધેરે છે, ને એ મસ્તકને ખાંડણિયે નાખી -

બમા બમા મારા ચેલૈયા!

તુંને બમા ઘણી રે મારા ચેલૈયા!

- એ હાલરડું ગાતી મા સાંબેલાં મારે છે, એ પ્રસંગની - હાલરડાની પંક્તિઓ સાંભળતાં અમે સહુ રડીએ છીએ. આજ પણ પાછળથી પ્રભુએ ચેલૈયાને સજીવન કર્યાની ઘટના મને જરીકે સ્પર્શતી નથી. એ આખું કથાગીત ચેલૈયાની નિર્દોષ હત્યા અને માતાના નિર્દોષ

સાંબેલાંના ઘાવને તાલે તાલે ગવાયેલ 'ખમા! ખમા! મારા ચેલૈયા! તુંને ઘણી ખમા!'ના આ હાલરડાથી મારી બાલસ્મૃતિને તરબોળ કરી રહ્યું છે :

[હાલરડું]

એ જી મારા, પીંગલાના પોઢનાર રે બાળા!

ચેલૈયા, ખમા! ખમા!

એ જી મારા, ચાંખડીના ચડનાર રે બાળા!

ચેલૈયા, ખમા! ખમા!

એ જી તારે પીંગલે પડી હડતાલ રે બાળા!

ચેલૈયા, ખમા! ખમા!

ભાઈ મરે ભવ સાંભરે, બેન મુવે દશ્ય જાય,

પણ નાનપણેથી જેનાં માવતર મુવાં

- તેને ચૌદશના વા વાય રે બાળા! - ચેલૈયા૦

ભાઈ ચલૈયા! ખરે જ જો આ શિયાળ બેટ તારી માભૂમિ હોય, સાચે જ જો આ ખાંડણિયો તારા લોહીથી ખરડાયેલ અબોલ સાક્ષી હોય, તો હું તને કહું છું કે સોરઠના લાખો નાનકડા ચેલૈયા તારું ગીત સાંભળી સાંભળી તારી જોડે જ કપાયા ને ખંડાયા છે. તારાં ફૂલની એકાદ કણી પણ જો આ મિટ્ટીમાં ક્યાંક પડી હોય તો આ શબ્દો એને કાને પુકારું છું કે બાવાઓ, સાધુઓ, ધર્મગુરુઓ, તમામનો હજુ તો એ અઘોર પંથ ચાલ્યો આવે છે, માબાપોની અંધશ્રદ્ધા હજુય ઘેર ઘેર પોતપોતાના કિશોર કુમળા ચેલૈયાઓનો - શરીરનો નહિ પણ આત્માનો - વધ કરી રહેલ છે, ને સામે બેઠેલું એ માનવભક્ષી ધર્મપાખંડ, આહુતિ પછી આહુતિઓ પામતું, 'હજુ લાવો! હજુ લાવો!'ની હાક પાડી રહેલ છે. એટલે જ ભાઈ ચેલૈયા, અમે તારી વયનાં હતાં ત્યારથી શ્રદ્ધાહીન બની રહ્યાં છીએ, ને અમારી ઓલાદને કાને અમે ધર્મ કે સાધુ પરની શ્રદ્ધાનો એક છાંટોય નથી પડવા દેતા. મને તો એમ ભાસે છે, બંધુ ચેલૈયા, કે નક્કી કોઈ અઘોરી જોગીએ તારી અને તારાં ભોળાં માબાપની આવી દશા કરી હશે, પણ આપણા આર્યસંસ્કારો મુજબ આપણે કોઈ વાતનો કરુણ અંત સહી શકતા નથી એટલે બાપડા લોકકવિએ પણ, અત્યારના અનેક નાટકકારોની પેઠે, અંતમાં એ અઘોરીમાંથી પ્રભુએ પ્રગટ થઈ તમને સહુને સજીવન કર્યાં એવો સુખદ અંત ઠોકી બેસારેલો હોવો જોઈએ.

'સુખી અંત' લાવવાની ઘેલછાએ આપણા ઇતિહાસની અનેક ભેદક કથાઓના જોરને હણી નાખ્યું છે. મહાભારત અને રામાયણ બે જ એ ઘેલછામાંથી બચી છૂટ્યાં છે : કુરુક્ષેત્રના સંહાર ઉપર અમીનો કૂંપો છાંટવા માટે કોઈ દેવદેવલું ઊતરતું નથી અને એ શોણિતભીનો વિજય ન સહેવાયાથી પાંડવો હિમાળે ગળવા જાય છે. યુધિષ્ઠિરના ખોળામાં રમતો છેલ્લો પ્રિય બાંધવ શ્વાન એ આખા મહાકાવ્યનો કરુણ નિચોડ છે.

રામાયણના તમામ દિગ્વિજયને સૂનકાર કરી મૂકનાર એનું છેલ્લું દૃશ્ય છે : પૃથ્વીમાં સમાઈ જતી જાનકી અને એને ઝાલવા દોડેલ રામચંદ્રના હાથમાં પકડાયેલો સીતાનો ચોટલો જ રામકથાનું સમાપ્તિબિંદુ છે, લવકુશનો સુખી રાજવહીવટ નહીં.

હરિશ્ચંદ્રની કથાનો અંત પણ મધરાતે મસાણામાં સગા ધણીને હાથે તારામતીના છેદન વડે જ આવ્યો હોત તો કેવી સ્વાભાવિકતા સચવાત!

નળનું બાહુક-રૂપ સદાને માટે અણબદલ્યું રહ્યું હોત તો કેવી કરુણતા ટપક્યા કરત!

અનેક માનવ-ધર્મોની ભુલભુલામણીમાં અટવાયેલાં નરનારીઓના જીવન-સંગ્રામની આ બધી કથાઓ છે. જિંદગીની નિગૂઢતા ઉપર એ વિચારો જગાડે છે, મંથનો જન્માવે છે, વેદનામાં તપાવીને કરુણરસ સિંચે છે, પ્રજાના કવિઓએ કે કથાકારોએ ભળાવેલું એ સાહિત્ય-ધન છે. શા સારુ એવી પ્રજા-પ્રાણને વલોવવા સર્જાયેલી કથાઓ ઉપર ઈશ્વરી ચમત્કાર અથવા સુખદ અંતનાં બનાવટી થીગડાં મારવાં પડ્યાં? ફક્ત લોકોને બે ઘડી રાજી કરવા સારુ? ઈશ્વરને કોઈ મનસ્વી અને આપખુદ સર્વસત્તાધીશ તરીકે રજૂ કરવા ખાતર? પાખંડ ઉપર ધર્મનાં પરિધાન ઓઢાડવા ખાતર? દુઃખનું આધિપત્ય, ઊર્મિઓની અથડામણો, કર્તવ્યોની ભ્રમણાઓ અને એ તમામમાંથી નીપજતી આ સંસાર પરની હાહાકારભરી વિચારણા, એ જ શું ઈશ્વરી રચનાનો સાચો સાર નથી?

શા માટે આપણે હરિશ્ચંદ્ર-તારામતી જેવાં પાત્રોને રાગદ્વેષભર્યા ઋષિઓનાં રમકડાં જ નથી રહેવા દેતા? શા માટે પાંચાલીના ચીરહરણની પૂરીપૂરી નામોશી એ ડાહ્યા જુગારી પતિઓને કપાળે ચોડાવા ન દેતાં ભગવાનને હીર-ચીરની ગાંસડી લઈ હાજર કરીએ છીએ? શા માટે ચેતૈયાનું માથું ખંડાવનાર અઘોરી પાખંડીને પ્રભુસ્વરૂપની ઓથ આપવી પડી?

ના, ના, કથાઓ જેવી સીધી ને મર્મવેદક છે તેવી જ છે રહી. એમાંથી જ આપણા અંતરાત્માઓનાં મંથનો જાગે છે. એ બધી નિગૂઢતાને માનવી યુગયુગો સુધી વિચાર્યા જ કરે, સારાસાર ખેંચ્યા જ કરે, જીવનનું સ્વતંત્ર ઘડતર કર્યા જ કરે, એ સ્થિતિ ઠીક છે. વાતવાતમાં 'ગરુડે ચડીને શામળિયોજી ચડી આવ્યા'ની ચાવી બહુ બેહૂદી લાગે છે.

ત્યારે, ઓ ભાઈ ચેતૈયા, આ ગંગાતળાવડીની પાળે જ શું એ અઘોરી બેઠો હતો? ને આંહીથી શું તારી માતા એના રક્તપિત્રિયા દેહને મસ્તકે ધરીને ગાજતે-વાજતે ગામમાં લઈ ગઈ હતી?

અત્યારે પણ, ભાઈ ચેતૈયા, ગામોગામની હજારો માતાઓ, ભીતરથી એવા જ અઘોરી, પણ બાહેરથી સફેદ દેખાતા સાધુમુનિઓનાં સામૈયાં કરવા જાય છે, ને પોતાનાં બલોયાંની ચીપો સુધ્યાં વેચી વેચી એ ગુરુઓના કોડ પૂરા કરે છે.

કૂકડુ...કૂ

“આ સામે દેખાય તે સીદીકોઠો, ભાઈ, જ્યાં બેટના રાજાએ અસલમાં સાડા સાતસો રાજાઓને કેદ પકડીને રોજ સવારે ‘કુકડુ કૂ’ બોલાવ્યું તું.” ઘૂઘા પગી બોલ્યા.

શાબાશ દોસ્ત બેટના રાજા! તારી કથા મેં સાંભળી છે. કોઈ તને વીરમદેવ પરમાર કહે છે, કોઈ અનંત ચાવડો કહે છે. મારા અનુમાન મુજબ તું અનંત ચાવડો જ હોવો જોઈએ. ગુજરાત જેના નામનો ગર્વ કરે છે તે વનરાજ ચાવડાના વંશજોએ છેક ઓખામંડળથી માંડી, પ્રભાસ અને તે પછીના ઘણાખરા સોરઠી સમુદ્રતટ ઉપર પોતાની આજ ફરકાવી હતી, અને ‘ચાવડા’ શબ્દનો અસલ શબ્દ ‘ચૌરા’ અર્થાત્ ‘ચોર’ નીકળે છે તે અનુસાર ઠેર ઠેર સોરઠી કિનારા પર ચાંચિયાગીરી વર્તાવી હતી. તેઓ ફક્ત ચાંચિયાગીરી જ નહોતા કરતા. જ્યાં જ્યાં કિનારો હાથ કરીને રહ્યા ત્યાં ત્યાં તેઓએ મજબૂત કિલ્લેબંદી કરી કાઢી હતી. સોમનાથ સરીખાં દેવાલયો બાંધ્યાં હતાં, ને ગજની જેવા વિદેશીઓને કિનારે ઊતરવા આવતા રૂંધ્યા હતા. પોરબંદર અને દ્વારકા વચ્ચેનું અત્યારનું મીંચાણી ગામ એટલે અસલ પ્રભાત ચાવડાના માતબર બંદર મીંચાણીસર પટ્ટણનું જીવતું ખંડેર : જ્યાં આજ પણ ઊંચાં ઊંચાં શિવબાણવાળાં પ્રાચીન મંદિરો ઊભાં છે. તેની સામે જ ખાડીને કાંઠે કોયલો ડુંગર કે જ્યાં દેવી હર્ષદીનું થાનક છે : એમ સોમનાથ પાસે કનકસેન ચાવડાની કનકાવતીનાં ખંડેર છે. એ જ મિસાલનું હું તો આ શિયાળ બેટના અસલ નગરને માનું છું. કેમ કે એ જ જાતનાં અવશેષો આંહીં પડેલા છે. તું દોસ્ત, અનંત ચાવડો જ હઈશ. તારાં જહાજો આ સમુદ્રની ચોકી કરતાં હશે, ને ચાંચ, પટવા, ત્રવડા વગેરે કંઠાળી ગામોના કોળી જાતિના પોતાના ચૌર-સૈન્યને દરિયામાં પસારી તું લૂંટોય ચલાવતો હોઈશ. તારો કાળ મને નવમા સૈકાનો લાગે છે. તારી સર્વોપરિ મોજ, બસ, સોરઠી રાજપતિઓને પ્રથમ મિજબાની જમવા સારુ તારાં વહાણોમાં નોતરીને પછી વહાણને આ ‘બેટ’ ઉપર વહેતું મૂકવાની હતી! પક્ષીઓમાં પણ તારા જેવી જ પ્રકૃતિનું એક મોજીલું પક્ષી છે. એનું નામ કાળો કોશિયો. હોય છે તો એક મોટી ચકલી જેવડો, પણ એની સર્વોપરી ધૂન બસ એ જ છે, કે મરતાં પહેલાં એક વાર એકેએક જાતના પંખીનું અક્કેક પીંછડું તો ખેંચવું, અને એ તમામ પીંછાં વડે પોતાનો માળો શણગારવો! આવો મસ્તાન કાળો કોશિયો જ્યારે પોતાની ખંડણીની વસૂલાત સારુ જબ્બર સમળીની પાછળ દોટ દેતો

હોય છે, ને સમળી એનાથી ત્રાસ પામીને નાસતી હોય છે, ત્યારે દશ્ય જોવા જેવું બને છે. તારું પણ એવું જ હતું, દોસ્ત અનંત ચાવડા!

ને પછી? આ સીદીકોઠો નામે ઓળખાતા ખડક ઉપર શું તું એ તમામ મૂછાળાઓને કઠ-પાંજરામાં પૂરી પ્રભાતે પ્રભાતે 'કૂકડુ...કૂ!' બોલાવતો! દરેક રાજા શું એટલો બધા નમાલો, કે મોતની બીકે માથું નમાવીને, કૂકડાની માફક તારી સમ્મુખ 'કૂકડુ કૂ' કરતો! એ બધા - લોકવાયકા મુજબ સાડા સાતસો, અથવા તો પછી ભલે ને કેપ્ટન બેલ નોંધે છે તે રીતે માત્ર છત્રીસ - પણ એ બધા જ શું આ પાંજરાના કેદી-જીવનને એટલું બધું મીઠું ગણતા કે રોજ પ્રભાતનું આટલું અપમાન પી જઈને પણ દેહ રાખવાનું પસંદ કરતા? એ શું આટલી પ્રાચીન પરંપરા છે? નવીન કશું જ નહીં કે?

અને સહુથી પામર નીકળ્યો વામનસ્થલીનો રા' ક્વાટ: ગરવાનો ઘણી મહીપાલદેવ : નવઘણ સરખા વીરનો દાદો : જેના બાપ ગ્રાહરિપુએ ઉપરકોટ જેવો કિલ્લો ઊભો કર્યો. એ બાપડો રા' ક્વાટ પ્રભાસને દરિયે આ ચૌરરાજ અનંત ચાવડાનું આતિથ્ય ચાખવા ગયો ને સપડાઈ જઈ પેલા સાડા સાતસો ભેળો 'કૂકડુ કૂ' પોકારતો થયો. અને એ 'કૂકડુ કૂ!' કંઈ જેવુંતેવું? એ તો રીતસરનો મુજરો કરવાનું 'કૂકડુ કૂ!'

કર મજરો ક્વાટ! (તુંને) આખે રાજા અનંત,

(તો તો) પાછો મેલું પાટ, (તુંને) પરણાવી ગરનારપત!

- એ આ કથાનો દુહો છે; રાજા અનંત ચાવડો રોજ પ્રભાતે રા' ક્વાટને કહેતો કે 'જો તું મારી સામે ગરદન ઝુકાવી, કૂકડાની પેઠે પ્રભાતની નેકી પોકારી મને સલામ ભરીશ, તો હું તને કોઈક દિવસ પરણાવીને પછી પાછો રાજગાદી પર બેસારીશ, બચ્યાજી!' બાકી એ ક્વાટના - એ મહીપાલદેવ યદુવંશીની વીરતાનાં તો શાં શાં વખાણ કરીએ? પાંજરે જીભ કરડીને મરી ન જઈ શક્યો એટલે, તળાજાના રાજા ઊગા વાળાને એણે છાનો સંદેશો પહોંચાડ્યો કે -

તું કહેતો તે પાડ્ય, તાળી જે તળાજાધણી!

વાળા હવે વગાડ્ય, એકે હાથે ઊગલા!

'હે ભાણેજ ઊગા વાળા! (અથવા કોઈ કહે છે કે ક્વાટ ભાણેજ ને ઊગો મામો) મેં તારી સાથે બહુ વેર બાંધ્યું છે. તેં કહ્યું હતું કે સાચી વીરતા હોય તો એક હાથનીય તાળી પડી શકે. મેં આજ સુધી તારા શૌર્યનો તેજદ્વેષ કરેલ છે. પણ હવે તું આવ, ને બતાવ કે એક હાથે તાળી કેમ પડે છે.

ઊગો બિચારો મામાની અવદશાની દયા આણીને શિયાળ બેટ પર પડ્યો. એની કનેય તળાજા, સરતાનપર, ઝાંઝમેર વગેરે સમુદ્રતીરની ખારવા-ફોજ હોવી જ જોઈએ. નહીં તો અનંત ચાવડા જેવા સમર્થ સાગરરાજના નૌકાસૈન્યને શિકસ્ત આપી, બેટ ફરતો ઊભેલો એ બલિષ્ઠ દુર્ગ ભેદી એ અંદર કેમ જઈ શકે?

પણ હું તો આપણા 'કૂકડુ... કૂ' ક્વાટ ભાઈની વીરતા બતાવવા માગું છું. અનંત

ચાવડાને રોળી નાખીને ઊગો દોડતો આવ્યો એ પાંજરા ઉપર. ગિરનારપતિ મામાની આ અપમાનિત દશા દેખીને એની સબૂરી ખૂટી ગઈ. પાંજરાનું બારણું ખોલવાની ચાવી હાથ કરવા જેટલો વિલંબ પણ એનાથી ન સહેવાયો. એણે ઠેક મારીને પગની પાટુ લગાવી એ કેદખાનાના કમાડ ઉપર. કમાડ ઊઘડી પડ્યું.

પણ એ પાટુ સહેજ બંદીવાન મામા કવાટને અડકી ગઈ. અથવા અડકી ન હોય તો પણ એની બાજુએ આમ કોઈના પગની લાત ઊછળે એ કંઈ જેવું-તેવું અપમાન છે ક્ષત્રિય વીરનું!

અહહહહ! બારણું ઊઘડતાં જ મામા કવાટનું ક્ષત્રિતેજ સળગી ઊઠ્યું: 'હું..એં !!! તેં ઊગલે ઊઠીને મને પાટુ મારી! મારું ગૌરવભંજન કર્યું! ઊગા! ઊફ! ઊગલા! આનો બદલો હું લઈશ! જોઈ લેજે!' (બેશક, નાટકમાં જે વીરત્વ આલેખાયું છે, તે તો મારી કલમથી કેમ જ આંહીં રજૂ થઈ શકે?)

ઊગો વાળો મામાને સમજાવે છે : પોતાની અધીરાઈનો દોષ - ઇરાદાનો નહિ - કબૂલ કરે છે. પણ યદુવંશી મામા મહીપાલદેવ પોતાના તુચ્છ ભાણેજ ઊગલાની આ ધૃષ્ટતા શે સહી શકે? (એ તો અનંત ચાવડાનું 'કૂકડુ કૂ' જ સહન કરે.)

એક વાર પાંજરે પડ્યો પડ્યો ઊગાને આવી કાકલૂદીઓના સંદેશો મોકલનાર -

સો રાજા બંધે પડ્યા, કઠ પાંજરે કવાટ;
વાળા, જોઉં વાટ, એક તાહરી, ઊગલા!

છાતી ઉપર શેરડો, માથા ઉપર વાટ,
જાણજે વાળા ઊગલા! કઠ પાંજરે કવાટ.

તું કહેતો તે આવ, તાળી જે તળાજાધણી!
વાળા, હવે વગાડ્ય, એકલ હાથે ઊગલા!

આવા આજીજીના સૂર કાઢનાર ગરનારપત હવે પાંજરું ઊઘડ્યે માટી થયા. વામનસ્થલી જઈને, જરા સાજાતાજા બની, પછી મોટી ફોજ લઈ એ ક્ષત્રિ વીર પોતાના ઉગારનાર યુવાન ઊગા વાળા ઉપર ચડ્યા, અને બાબરિયાવાડના ચિત્રાસર ગામની પાસે કુરુક્ષેત્રનાં રક્ત રેલાવીને ભાણેજનો વધ કર્યો.

દરિયાનાં દેવદેવીઓ

એ તો હવે ગયા : એ ફૂકડુ ફૂ કરાવનારા અને કરનારા, તમામ ગયા. રહ્યાં છે ફક્ત 500-700 ઉદમવંત કોળી કુટુંબો. આ ખારવાઓ 'બેટ'ને આરે બેઠા બેઠા જૂનાં વહાણો સમારે છે, નવાં બનાવે છે, કરાંચી, મુંબઈ, ને કાલકોટની સફરે ચડે છે, વહાણો ચડવા અશક્ત હોય તે કુટુંબો જાફરાબાદ જઈ મચ્છી મારી ગુજારો કરે છે, બેક ગાઉની બેટ-ધરતીમાં અક્કેક-બબે વીઘાનું વાવેતર પણ અક્કેક કુટુંબને વાલ, રીંગણાં, મૂળા વગેરેની થોડી થોડી પેદાશ આપી રહે છે, જૂની વાવો એને પીવાનું જળ પૂરું પાડે છે. દરિયાનું નીર એને માછલાં આપવા ઉપરાંત, એના ખાટલાઓના માકડને પણ પોતાનાં જળચરોને મોંઘેથી વીણાવી દે છે, અરધા માઈલનો સમુદ્ર ઓળંગીને એની ખારવણો સામે ધરતી-કાંઠે બળતણનાં લાકડાં શોધવા જાય છે. (બેટ શિયાળમાં બળતણનો ખરો ત્રાસ છે, ઝાડી કે વન જરીકે ન મળે.)

એ વિજોગણ ખારવણોનું નજીકમાં નજીક હટાણું દરિયારસ્તે પાંચ ગાઉ આઘેરા બંદર જાફરાબાદથી હાટડીઓમાં : એની બીમારીની દવા કરનાર દુલા સવાઈ પીરનું નામ અને કોઈક રડ્યોખડ્યો હજામ : એનાં બાળકોની નિશાળ ફક્ત દરિયાની છાતી ઉપર : એનો ખરો ઉત્સવ એક હોળી.

“અરે ભાઈ, તમે હોળી ટાણે આંઈ આવજો એટલે અમારાં લોકની ખરી મસ્તી જોઈ શકશો. આજ તો અમારા તમામ નાનામોટા જણ વહાણે ચડી ગયા છે, પણ હોળી માથે એ એકોએક આવી પોગવાનો. એક પણ જણ બા'ર નહીં રે'વાનો. પંદર દિ' અમે સૌ માણશું : દારૂડો પીશું, ગાંડાતૂર બનશું, ગાશું, ડાંડિયા લેશું, અમારી વાતું ને અમારાં ગીતો તે દિ'માં નીકળશે. આજ તો બેટ ખાલી પડ્યું છે. અમારા ખરા જણ ક્યાં છે?”

“દારૂ બહુ પીઓ છો?”

“હા, તે ટાણે પીવાના. અરે બાપડે ગોરખમઢીને બાવેજીએ લાગ્ય મે'નત કરી'તી ગામને દારૂ છોડાવવાની! કેટલાક દિ' તો ટક્યું, પછી અમારા જણ ન રહી શક્યા. ને બાવોજી ગામ માથે કોચવાઈને આંઈનું પાણી હરામ કરી ચાલ્યા ગયા છે.”

આ દારૂની વાત ઉપર તો હું ચાલ્યો આવું છું. બાપડા ગોરખમઢીના બાવાજી નાહક ઊંડા પાણીમાં ઊતર્યા. ખરું ડહાપણ તો દીર્ઘ દુલા સવાઈ પીરમાં અને એના મુંજાવરમાં.

આવી કશી લોકોદ્ધારની કડાકૂટમાં એ પડવાના જ નહીં. બેટના નિર્જન છેડાની છેલ્લામાં છેલ્લી અણી ઉપર, મોટા દરિયાની છોળો જ્યાં અથડાય છે તે ભેખડે, અખંડ એકાંતમાં બે કબરો છે : એક સવાઈ પીરની ને બીજી એનાં બહેનની. માતબર થાનક છે. શા સારુ ન હોય? હિંદુ ને મુસલમાન, માછીમાર ને વાણિયા, વહાણધણી કે ખારવા, તમામની માનતાઓ આ દરિયાના અધિષ્ઠાતા મનાતા દેવને અહર્નિશ ચાલી જ આવે છે. દરિયાની સાથે હંમેશાં 'પીર'નો જ ભાવ જોડાયેલો છે. 'દરિયાપીર' તો ઘણું જૂનું નામ છે, કોણ જાણે કેમ, પણ પીરાણાનું ને દરિયાનું વાતાવરણ એકબીજાથી જે મેળ પામે છે, તે મેળ બીજાં દેવીદેવતા સાથે દરિયાને મળતો નથી. નહીં તો હિન્દુઓએ કંઈ કમ દેવસ્થાનાં ઊભાં કર્યાં છે આ સાગરતીર ઉપર? ઠેર ઠેર મહાદેવ : ગોપનાથ, ઝાંઝનાથ, ચાંચુડા ને સોમૈયા સરીખા : ઠેરઠેર ઈશ્વરાવતાર, વારાહરૂપ, જગત અને બેટ શંખોદ્ધારના એકસામટા કૃષ્ણ-કુટુંબનું જૂથ. પણ એ બધાં કેમ દરિયાઈ વિભૂતિથી મેળ નથી લેતાં?

મને લાગે છે કે પીર એટલે મૃત્યુની પ્રતિષ્ઠા. દરિયો પણ જીવન કરતાં મૃત્યુનો જ ભાસ વધુ કરાવે. એ બંનેના વાતાવરણમાં કંઈક નિગૂઢ, ગેબી, અનંત, પરલોકનું તત્ત્વ પડ્યું છે, અવસાનનું મૌન છે, અફસોસની શાંતિ છે, કરુણાભરી નિર્જનતા છે, લોબાનના ધૂપમાંથી પથરાતી જે ગમગીન ફોરમ દરિયાના અનંત સીમાડા ઉપર ચાલી જાય છે તે ફોરમ ઘી-તેલના ધૂપદીપ, અગરચંદનના લેપતિલક, સિંદુર કુમકુમના સાથિયા, આંગી રોશનીના ઝાકઝમાળ અને બીજા મંદિરિયા ઠાઠમાઠમાં નથી. દરિયો જાણે મહાકાળ છે. એનાં ઊછળતાં અથવા મૂંગાં પડેલાં પાણી હંમેશાં કોઈ શબ ઉપર ઓઢાડેલ સોડ્યની જ યાદ આપે છે. કેંક વહાણો અને ખલાસીઓના મૃતદેહ એ કફનની નીચે પોઢેલા છે. માટે જ મને લાગે છે કે પીર અને સાગર વચ્ચે કોઈક પ્રકારની તદ્દૂપતા હશે.

ને આ પીરની કલ્પનામાં ભયનું તત્ત્વ ઓછું છે. પોરબંદરને દરિયે પેલા મિયાણી પટ્ટણનાં ખંડિયેરની નજીક, ખાડીને સામે પાર કોયલો ડુંગર છે, તેની 'કોયલાવાળી' દેવી હર્ષદી આઈનો ઇતિહાસ તો ભયાનક છે. એક વાર એ 'કોયલાવાળી' માતાનું બેસણું એ ડુંગરની ટોચે હતું. પણ સમ્મુખ પડેલા મોટા દરિયામાં જે જે વહાણો નીકળતાં ને આ દેવીની કરડી નજરમાં આવતાં, તે બધાં પાણીમાં ગરક બની જતાં. પછી બાપડા કચ્છના પરગજુ શેઠ જગડુશાએ માતાજીને વીનવ્યાં કે ભલાં થઈને કોઈ વાતે તમે ત્યાં શિખરે બેસીને વહાણો ભરખવાનું છોડીને નીચે તળેટીમાં પધારો? આઈ કહે કે મારે પગલે પગલે અક્કેક પાડાનો ભોગ પૂરો પાડ તો હું નીચી ઊતરું. 'એમ તો એમ!' કહીને જગડુશાએ પાડા એકઠા કર્યાં, પગલે પગલે અક્કેક નિર્દોષ પાડો વધેરીને આઈને નીચે લીધાં, પણ છેલ્લાં ચાર પગલાં બાકી રહ્યાં ત્યાં પાડા ખૂટી પડ્યા! હવે? આઈ કહે કે આ ને આ ઘડીએ ભોગ લાવ, નહીં તો હું પાછી ચડી જઈશ! જગડુશાને સુભાગ્યે એની સાથે પોતાનો દીકરો ને દીકરાવહુ હાજર હતાં. ને ઘણાંખરાં કુટુંબોમાં આજ પણ છે તે મુજબ દીકરો ને દીકરાવહુ તો ઘરનાં પશુ (તે પણ પાછાં બલિદાન ચડાવવાનાં પશુ)

જ તે કાળેય મનાતાં હશે. આજે એ જોડિયો બલિ સમાજના દાનવને ચડે છે, તે કાળે દેવદેવીને ચડતો. ટૂંકમાં, પછી માતાજીનાં બે પગલાં આ પુત્ર અને પુત્રવધૂનાં શોણિતે છંટાયાં, ને દેવી તૃપ્ત બનીને તે કાળથી હવે તળેટીમાં જ બિરાજેલ છે. દરિયા આડે કોયલા ડુંગરનો પડદો દેવાઈ ગયો છે. એટલે હવે ખારવાઓનો જળમાર્ગ સલામત બનેલ છે. (કોયલા ડુંગરની ટોચે જે પ્રાચીન હર્ષદી મંદિર ખાલી પડ્યું છે, તે ખરેખર પુરાતત્ત્વના શોધકોએ નજર કરી લેવા જેવું છે.)

આ હિસાબે પીરની બાપડાની રંજાડ છે કશીયે? ભેંસલાને માથે રાત રહેનારને અબુ પીર ભલે ફગાવી દે છે, પણ એનું ફગાવવું એટલે માણસના ફોટેફોદા વેરી નાખવા જેવું નહીં. સવારે જાગ્રત થયેલો માણસ જુએ તો પોતે કોઈક સલામત ધરતીમાં નિરાંતે પડ્યો હોય!

ગ્રીક પુરાણકથા માંહેલો જળદેવ નીરિયસ ભાભો પણ એવો જ ભદ્રિક પીર છે. શાંતિમય સાગરજળનો એ અધિષ્ઠાતા પોતાની પચાસ નાની છોકરીઓનું જૂથ લઈને દરિયે ભમ્યા કરે છે અને શ્રદ્ધાળુ નાવિકોને રક્ષા આપે છે, સવાઈ પીરને વિશેય આવી જ આસ્થા છે.

પાંચેક વર્ષો પર મેં દ્વારિકાથી આરંભડાને યાત્રાપંથે થઈ બેટ શંખોદ્વારની મુસાફરી કરી હતી તે અત્યારે યાદ આવવાનું બીજું એક કારણ મળ્યું. આંહીં થોડાંક ઝાડ એવાં ઊભાં છે, કે જેની એક બાજુએથી ડાળપાંદડાંનું ઝુંડ જાણે કે સોરાઈ ગયું છે ને વધતું નથી એટલે બીજી એક બાજુએ જ વધતી જતી ઘટા એવો ખ્યાલ કરાવે કે જાણે વૃક્ષ કોઈ અમુક દિશામાં નમી રહેલ છે. દ્વારિકાથી આરંભડા સુધીની સડક પરનાં તમામ વૃક્ષોની આ હાલત છે. બેટ શંખોદ્વારના પુરોહિતો આવા દશ્યનો ઉપયોગ ન કરે એ તો કેમ બને? તેઓએ યાત્રિકોને ઠસાવ્યું : દેખ્યું કે ભાઈઓ! દ્વારિકાપુરીથી આ તમામ વૃક્ષો પણ બેટ પ્રત્યે જ અભિમુખ બની રહેલ છે, એ પણ યાત્રાળુઓ જ છે, ને જાણે કે બેટના કૃષ્ણધામને અહોરાત વંદના દઈ રહેલ છે. જુઓ તો ખરા આ વનસ્પતિ જીવોનીય પ્રભુભક્તિ!

કાનમાં કહું? સમુદ્રનો ખારો વાયુ એ દિશામાં વાઈ વાઈને એક બાજુએ ઝાડની વૃદ્ધિ થવા દેતો નથી. તે જ આ 'વૃક્ષ-વંદના'નું વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય છે.

પણ મને આશ્ચર્ય જ એ થાય છે કે આ શિયાળ બેટની અંદર પ્રાચીન ખંડેર, ચેલૈયાના અવશેષ, આટલી ફક્કડ પ્રતિમાઓ, આવાં વંદનશીલ વૃક્ષો, અને આવી વહેમભીરુ અજ્ઞાની વસ્તી વગેરે બધી વાતની અનુકૂળતા છતાં કેમ કોઈ પુરોહિત આંહીં યાત્રાધામ ઊભું કરવા પહોંચ્યો નથી? કોઈક દ્વારિકા, બેટ કે સોમનાથની માતબર પેઢીએ કેમ આંહીં પોતાની 'બ્રાન્ય' નહીં નાખી દીધી હોય? હૈયાફૂટા ગોરખમઢીવાળા સાધુએ આવું કશું કરવાને બદલે નાહક દારૂ છોડાવવાની હિલચાલ કરી!

આવા, લગભગ જાતે જ આવીને આંહીં જાત્રાધામ સ્થાપવાના લલચામણા વિચારો

મનમાં ચાલી રહ્યા હતા, ત્યાં તો ઘૂઘા પગીએ કહ્યું કે “ભાઈ, ઝટ ચાલો હવે. મછવો તિયાર છે. ને જાફરાબાદ અરધી જ કલાકમાં પુગાડે તેવો વાવડો છે, માટે ઊઠો!”

“ને શેઠ!” જુવાનોએ કહ્યું : (‘શેઠ’ સંબોધન મને હંમેશાં ચોંકાવે છે. કેમ કે એની પછવાડે ‘કોઈક ધૂતવા લાયક ધનિક’ હોવાની કલ્પના ઊભેલ હોય છે. બાપડા અમૃતલાલભાઈને¹ એનો કપરો અનુભવ છે!) “શેઠ, તમે કાં હોળી માથે આવો, ને કાં આવો જેઠ મહિને. જેઠ મહિને અમારો એકોએક જણ આવી જશે, અમારાં તમામ વાણુંને અમે ઘસડીને આંહીં ઊંચે ચડાવી દેશું. ને પછી અમારાં વીવાવાજમ હાલશે, તે ઠેઠ બળેવનો દરિયો પૂજીને પાછા વાણે ચડી જશે અમારા જુવાનો.”

¹ અમૃતલાલ શેઠ.

‘મોતી બૂડ્યું મોરણી’

“બસ? વિવાહ પછી માસ-પંદર દિવસમાં જ પાછા મુસાફરીએ ચડશે તમારા પરણેલા જુવાનો?”

“ચડે નહીં તો ખાય શું? મહિના-બે મહિનાની અક્કેક ખેપ કરે ત્યારે માંડ આઠ-દસ રૂપિયા મળે એને વેપારી કનેથી.”

અપ્તન સિંકલેરનું ‘ધ જંગલ’ યાદ આવ્યું. શિકાગો શહેરના એ વિરાટ કતલખાનાનો મજૂર યુર્ગીસ અને એની પરણેતર પોતાના લગ્નદિવસે પણ દિવસભર કારખાને મજૂરી ખેંચી આવીને રાતે પરણે છે, આખી રાત એનાં સગાંવહાલાં અને ઓળખીતાંના સમુદાય જોડે એક હોટેલમાં નાચગાન ને ખાણીપીણીમાં ગુજારે છે, પરોઢિયે થાક્યાંપાક્યાં, શિર ઉપર એ એક રાતના ખર્ચની ભરપાઈ કરવાની ફિકરની ગાંસડી લઈ, પોતાના કાતરિયાનું તાળું ઉઘાડે છે, અને તુરત જ કારખાનાની વ્હીસલ વાગે છે. નવદંપતી મજૂરીએ ચાલ્યાં જાય છે. આ તેઓની લગ્નરાત્રિ!

ખારવાઓનાં પણ લગભગ એ જ જાતનાં લગ્ન : દરિયાઈ મૃત્યુના કફન નીચે પોઢતું દંપતી-જીવન.

“તમારે વિવાહનો સંબંધ કેટલે દૂર થાય?”

“આ બેટ, ચાંચ, પટવા ને ત્રવડા : ફક્ત આ ચાર ગામની જ અંદર. એથી બહાર નહીં.”

બરાબર છે. મૃત્યુની સોડ્યમાં પોતાની પુત્રીઓનો સુવાડવા આ ચાર ખારવાઈ ગામો સિવાયનાં બીજાં કોણ લોકો આવે? વહાણે ચડ્યો ખલાસી પાછો તો ઘેર પહોંચે ત્યારે ખરો. પ્રત્યેક વિદાય છેલ્લી જ સમજવાની. પ્રત્યેક મિલન એક નવો અવતાર. એ ચિરવિયોગીઓની ઝંખનાનાં ગીતો તો હું કતપરના વર્ણન ટાણે જ આપીશ. નાવિકોની સ્ત્રીઓની નીતિ ઉપર આપણે ‘ધરતીનાં પરમ પવિત્ર મનુષ્યો’ કેવા કટાક્ષો કરીએ છીએ પણ હું ત્યારે જ છણીશ.

અત્યારે તો નાવિક જીવનની આ કરુણતામાંથી ટપકેલ એક આંસુ સમાન ઘટના મારી સામે તરવરે છે, શિયાળ બેટની ધર્મશાળાના ઢોરા ઉપરથી બરોબર સમ્મુખના બિન્દુ ઉપર, સમુદ્રના સામા પારની એક ઊંચી ટેકરી ઉપર ચાંચુડા મહાદેવની દેરી છે. બેટ

અને ચાંચુડા વચ્ચે બે જણાં ડૂબ્યાં છે. એક તો બેટની ખલાસી-નાર મોરણી, ને બીજો ચાંચુડાનો પૂજારી બાવો ભભૂતગર :

ચાંચુડે ચડવા જાય; (મારું) પાંજર પોત્યું કરે;
(ત્યાં તો) બેટના બારામાંય, મોતી બૂડ્યું મોરણી.

[અર્થ : મોરણી! રાત્રિના અંધકારમાં તું બેટથી ઊતરીને બે તુંબડાં બાંધેલ વાંસ ઉપર તરતી તરતી આવતી હોઈશ એમ સમજીને મારું દેહ-પીંજર આ ચાંચુડાની ભેખડે તને નિશાની કરવા ચડે છે. આ નિશાનીને આધારે રોજ રાતની કાળી મેઘલી ઘટામાં, ખાડીના ચાહે તેવા તોફાનને વીંઝી તું આંહીં આવી પહોંચતી. પરંતુ આજ તો મારે નિશાનીનો દીવો ધરી રાખીને વાટ જોયા જ કરવી પડી. કેમ કે મારું મોતી મોરણી તો બેટના બારામાં જ ડૂબી મરી.]

મોતની અચોક્કસ લાંબી સફરો ખેડતા કોઈ ગરીબ નાવિકની પરણેતર ઓ મોરણી! તું શું તારા નિત્યના વિજોગથી કંટાળી ગઈ હતી? સામે કાંઠે બળતણનાં કરગઠિયાં વીણવા જતાં શું તને ચાંચુડાના પૂજારીની પ્રીત ડંખી હતી? મોડી રાતે વાંસડાને બે છેડે બે તુંબડાં બાંધીને તેને આધારે આટલો લાંબો ને ઊંડો સાગરપટ ચૂપચાપ તરી જવાનું કૌવત તને કોણ આપી રહ્યું હતું? તારા પ્રત્યેક રાત્રિના પ્યારને શું તું સામા છાબડામાં તારો પ્રાણ મૂકીને આ કઠોર વિશ્વની બજારમાંથી ખરીદતી હતી? અમે પાખંડી લગ્નનીતિના (મેરેજ પ્લસ પ્રોસ્ટિટ્યૂશનના) પલેપલ ભ્રષ્ટ બનનાર ઉપાસકો, અમે કેવળ અનુકૂલતાને અભાવે ઊગરી રહેનાર, લોકાપવાદના ભીરુ શિયળવંતો, અમે દ્રવ્ય, વિદ્વત્તા અને બાપદાદાની આબરૂને જોરે સુંદર સ્ત્રી-શરીરો ખરીદનાર વિલાસીઓ, તને પ્રતિરાતનાં સાગરજળ પાર કરનારીને એક નીતિભ્રષ્ટ ખારવણ કહીએ છીએ, ઓ મોરણી! તારી એ ભ્રષ્ટતાની પછવાડેય કેવું ભીષણ વ્રત ઊભું હતું!

પણ તારાં છુપાવેલાં વાસ-તુંબડાં એક દિવસ ઉઘાડાં પડી ગયાં. તારી સાસુએ દગો કર્યો. છાનામાનાં એ તુંબડાં ખસેડી લઈ, તેની જગ્યાએ માટીના બે કાચા મોરિયા બાંધી દીધા. એ અધરાતને અંધારે દરિયાના મરણપછાડા વચ્ચે તારા પ્યારના વલવલાટે તારા કલેવરને ઝીંકી દીધું. માટીના મોરિયા તારે એક જ શેલારે ઓગળી ગયા. તું ખારવાની દીકરી છતાં શું તરવાનું શીખી નહોતી? તારું શરીર તળિયે જઈ બેઠું. અને તારો સામા કિનારાનો પિયુ પણ તારો નાશ થયો સમજી લઈ, ચાંચુડાની ધારેથી દરિયામાં ખાબક્યો. ને પોતે પુરુષ હોઈ રખે કદાચ પડ્યા પછી જીવતરની લાલચ લાગી જાય તે બીકે હાથપગ દોરીથી પકડી લઈને જ પડ્યો. તમારી જળ-સમાધ ઉપર કોઈ દેરી ચણાઈ નથી, માત્ર કોઈક લોકકવિની કવિતાએ ચાર-છ દુહાની ખાંભી ચણી. તેમાંથી એકાદ આવો દુહો હાથ લાગે છે કે -

ચાંચુડે ચડવા જાય, (મારું) પાંજર પોત્યું કરે,
(ત્યાં તો) બેટના બારા માંય, મોતી બૂડ્યું મોરણી.

સિંધુ નદી ઉપર પણ એક આવી જ રાત અંધારી હતી. અને હરરોજ રાતે સિંધુનાં ભમ્મરિયાં જળ ભેદીને કુંભાર-કન્યા સુહિણી પોતાના સમાજબાતલ પિયુ મેહાર (ગોપાળ)ને મળવા સામે પાર જતી હતી. એને પાર લઈ જનારા પાકા ઘડાને પણ એની માતાએ એક રાતે બદલી લઈ કાયો ઘડો ધરી દીધો હતો. ને એ ઘડાએ મધ્યજળમાં ડૂબતી મૂકેલી દીવાની સુહિણી સામા પારથી પિયુના પાવાના સૂર સાંભળતી સાંભળતી -

ઘિરી ઘરો હાથ કરે બોર્યા ઈ બાંહું,
વેચારીય વડું કિયું, વિચ ધરિયા ધાઉં,
વરજ સાડ! પાંઉ, તાંકું તકી આંઘ્યાં.

[અર્થ : પ્રથમ ઘડો હાથ ધરીને તરી; પછી ઘડો ઓગળી જતાં બાહુઓ (ભુજાઓ) બોળીને તરી; છેવટે ડૂબતાં ડૂબતાં દરિયામાંથી (સિંધુ નદીમાંથી) વચ્ચેથી એ બિચારીએ ધા ઉપર ધા દીધી કે 'ઓ વલાહા સાડ! ઓ મેહાર! તું પાછો વળી જજે, કેમ કે મને પાણીનાં હિસક પશુઓએ ઘેરી લીધી છે.]

- એમ પોકારીને સુહિણી જળમાં સમાઈ. મેહારે પણ એની સંગાથે જ દરિયાની આરામગાહ બિછાવી.

એ સુહિણી અને તું મોરણી, બેઉ શું એક જ માર્ગનાં મુસાફરિ હતાં? ત્રીજું કોઈ જુગલ તમારે પંથે પળ્યું છે ખરું?

હા, હા, દૂર, દૂર, કોઈક કાળાન્તર પરના ભૂતકાળમાં : અને સ્થળને હિસાબે પણ પારંપાર આઘે, એશિયા અને યુરોપ એ બે ખંડોને ફક્ત અરધો જ માઈલ અળગા રાખીને પડેલી હેલેસ્પોન્ટની સામુદ્રધુનીનાં જીવલેણ વમળોની અંદર.

આંહી મોરણીનો પ્રેમિક ચાંચુડા મંદિરનો પૂજારી હતો, ને ત્યાં લીએન્ડરની પ્રિયતમા હીરાં દેવીના દેવાલયની પૂજારિણી હતી. યુરોપ ખંડના છેલ્લા ધરતી-બિન્દુ પર ઊભેલ એ જોગેશ્વરીને મંદિરેથી હીરાંની આંખો હેલેસ્પોન્ટને સામે તીર રહેતા જુવાન લીએન્ડરને જ શોધતી હતી. યુરોપ-એશિયાની વચ્ચે પ્યારના ત્રાગડા એ ચાર આંખો નિરંતર કાંત્યા કરતી હતી. સાંકડી સામુદ્રધુનીમાંથી આવ-જા કરતાં અસીમ સાગરનીર અહોરાત એવા તો પછડાટ મચાવતાં કે ન ત્યાં મછવો ચાલી શકતો, ન ત્યાં માનવી તરી શકતું. અરધા જ માઈલને અંતરે ઊભેલ બે પ્રેમીઓની વચ્ચે એ સાંકડી નાળ હજાર યોજનનું છેટું પાડીને દાંત કચકચાવતી હતી.

પરંતુ પ્યારના સામર્થ્યે ક્યાં સંકટ ગણકાર્યાં છે જગતમાં! હંમેશ રાત્રિએ આ કાંઠેથી લીએન્ડર ઝંપલાવી પડતો, ને સામે તીરેથી પૂજારિણી મશાલ પેટાવીને દેવાલયના બુરજ ઉપર ઊભી રહેતી. મશાલની ટમટમતી તારલ-જ્યોતને એંધાણે એંધાણે લીએન્ડરની ભુજાઓ એ વિકરાળ લોઢને ભેદી ભેદી ચાલી જતી. પ્રેમીજનો રોજ ને રોજ રાતે એ રીતે દેવીના થાનકમાં ભેળાં થતાં. પરોઢના અંધકારમાં જ લીએન્ડર પાછો એશિયાને તીર તરી પહોંચતો.

પરંતુ એક રાત્રિએ સામુદ્રધુનીનાં તોફાન એશિયા-યુરોપ વચ્ચેના આ ત્રાગડાને તોડવાનો નિશ્ચય કરીને જ ચગ્યાં હતાં. પોતાના દેહને ઊંચે ઉપાડી ઉપાડીને પછાડી ભુક્કો કરવા ઉન્મત્ત બનેલ તરંગોની સામે લીએન્ડરે પોણી રાત સુધી મુકાબલો કર્યા કર્યો. મોજાંના મારથી છુંદાતી એની છાતી ગોટો વળી જતી હતી. તરંગોની ચૂડ એની પાંસળીઓને હમણાં જાણે ભીંસી નાખશે એમ એનો શ્વાસ નીકળી પડતો હતો. છતાં લીએન્ડરનો ધ્યાર પરાજય કબૂલતો નહોતો. કારણ? કારણ કે સામે પાર મશાલની દીવડી હજુ તબક્કતી હતી. વમળમાંથી વારંવાર માથું ઊંચું કરીને લીએન્ડર એ જ્યોતને જોઈ લેતો હતો. જ્યોત દેખાયા કરી ત્યાં સુધી એણે હામ હારી નહીં.

પરંતુ હવે થોડુંક જ અંતર રહ્યું છે, બેચાર છલંગે કિનારો હાથ કરી લઈશ, ને પછી આ વેરણ સામુદ્રધુની એના લોઢરૂપી દાંત કચકચાવતી જોઈ રહેશે: ત્યાં તો દીવો ઓલવાયો. વાવાઝોડાના ઝપાટા વચ્ચે મશાલને પોતાના પાલવની આડશે માંડ માંડ સાચવી રહેલી પૂજારિણીની ધીરજને પવને ધૂળ મેળવી. એટલે લીએન્ડર કિનારો હાથ કરવાની આશા ગુમાવીને મોજાંને શરણે થઈ ગયો.

પૂજારિણી હીરાં એ બુઝાયેલી મશાલ સાથે ત્યાં ખડક પરના મંદિરે જ થીજી ગઈ. માન્યું કે આ તોફાનની ભેખડ ઉપર એક ગૌર માનવકલેવર પડ્યું હતું. ભેખડે બાઝેલાં શ્વેત સમુદ્રફીણમાં સિંદૂરિયા રંગનું શોણિત નીતરતું હતું.

દુઃખની એક હાય પુકારી, અને દેહ પરથી પૂજાનાં પરિધાન ફાડી નાખી હીરાં પાણીમાં કૂદી પડી. એક પહોર પછી મોજાંએ એના શરીરને પણ લીએન્ડરના શબની પાસે સુવાડી દીધું.

મોરણી-ભભૂતગર, સુહિણી-મેહાર, હીરાં-લીએન્ડર : એક સોરઠની, બીજી પંજાબસિંધની, ને ત્રીજી ગ્રીસની, ત્રણેય શું જુદી જુદી ઘટનાઓ હશે? કે એક જ ઘટના પરથી ઘડાયેલી લોકકથા વહાણવટીઓની જીભે ચડીને જુદે જુદે ઠેકાણે ઊતરી પડી હશે? ને પછી શું એને સ્થળ સ્થળનાં લોકોએ પોતપોતાની નજીકનાં એવાં જ ભળતાં સ્થળોની સાથે નોખે નોખે નામે બંધબેસતી કરી હશે? સુહિણી-મેહારની એકની એક કથા પંજાબ, સિંધ તેમજ કચ્છમાં કાં દાવો પામે? બેટ શંખોદ્ધારની નજીક પણ દરિયામાં સુણી-મેઆરના બે ખડકો બતાવવામાં આવે છે, તેનો શો મર્મ? આમ પ્રેમકથાના રસને જે વેળા હું પંડિતાઈની આંચ લગાવી રહ્યો હતો, તે વેળા -

“કાં શેઠ, સા બણાવશું?” જાફરાબાદ તરફ સરતા ‘પીરના મછવા’માં વિચારગ્રસ્ત બેઠેલ આ વિદ્વાનને સામત ખલાસીએ નોતરું પુકાર્યું.

“ચા? આંહીં મછવામાં?”

“હા શેઠ. દૂધ તો નથી, એટલે ‘સુલતાની સા’ બણાવીએ.” સામત ખલાસીની કનેથી આજ પહેલી જ વાર ‘સુલતાની ચહા’નાં નામસ્વરૂપ જાણ્યાં.

“કંઈ નહીં ભાઈ, હું હજુ બેટનાં રીંગણાંના મઠા અને ભાખરી મૂળા ઉપર ત્રાપટ

દઈને જ ચડ્યો છું." (વસ્તુતઃ 'સુલતાની ચા'નું રસપાન કરવાની શક્તિ હજુ મેં કેળવી નહોતી.) "ભાટે સામતભાઈ, કાંક તમારી દરિયાની વાતું થાવા ઘો."

"દરિયાની વાતું?" સુકાન થોભીને ઊંચે બેઠેલ સામતના શ્યામ ચહેરા ઉપર પીળી દંતાવળીની ભાત ઊઠી. એની તીણી છતાં ફિક્કી દેખાતી આંખો એના જર્જરિત ઊંડા હાડકાના માળખામાંથી ઊંચી આવી: "દરિયાની વાતું તે શી હોય, શેઠ? સત તો હવે એક ઈણામાં - ઈ રતનાગરમાં જ - રિયું છે, ઈણો ટેમ ઈ કેદીય ચૂકતો નથી. દિયાળે કે રાતે, ઈણી વીણ્ય ને ઈણાં આર એકસરખાં ચાલે છે. ઈ અમારી વહાણવટીઓની સાચી ઘડિયાળ છે. આજ તો સત બીજા કિનામાં રિયું છે, ભાઈ?"

એક-બે ભજનો

“સામતભાઈ, મોટા દરિયા ખેડ્યા છે?”

“હા ભાઈ, સાત-આઠ વરસનો હતો તે દા’ડેથી મારા મામાના વા’ણે રોટલા ઘડવા ચડ્યો, ને તે પછી આજ દિ’ લગી ટંડેલાઈ જ કરી છે. આંહીનાં વાણુંમાં, ને કચ્છનાં વાણુંમાં. મામો મુવો તયેં એનાં છોકરાં નાનાં : ઈનું વાણ ઘણાં વરસ ખેડ્યું. છોકરાં જવાન થિયાં એટલે મેં કહ્યું કે “બાપા, તમારો ઘોડો હવે તમે હાંકી ખાવ.” પણ બાપડા જુવાન ખરા ને! એક વારની ખેપમાં મલબારથી આવતા’તા, તી રાતને ટાણે સંઘાઈ સૂઈ ગિયા. સોખવાણે (સુકાને) બેઠેલ ભાણેજ પણ ઝોલે ગયો. મનમાં એમ કે વા’ણ સમે માર્ગે હાલ્યું જાય છે. જાગીને નજર કરે ત્યાં વા’ણ તો કાદામાં પછડાટા ખાય છે! છોકરા બાપડા કૂદી કૂદીને નીસરી ગ્યા, ને વાણના ભુક્કા થઈ ગ્યા ઈ કાદાને માથે. એવું વાણ આખા બેટમાં કોઈને નોતું.”

“સામતભાઈ, દરિયામાં તોફાન નડ્યાં છે કદી?”

“અરે ભાઈ! તોફાનની શી વાત કરવી? રતનાગર દયાળુ છે તે બચાવે છે. બાકી અમારે ને મોતને ક્યાં છેટું છે?”

“તોફાન વખતે શું કરો?”

“જઈ તોફાન આવવાનું હોઈ તઈ અમારી કને ‘માલમનો હોકો’ (હોકાયંત્ર) હોય છે ના, ઈની વચેનો ગોળો નેનકલાક રોખો સફેદ બણી જાય. પછી અમે વાણ બચતાં માલને વામી (નાખી) દર્ચી, ને માણસ બચતાં વાણને જાવા દર્ચી, વા’ણનો કવો (કૂવાથંભ નામનો મધ્યસ્થંભ) પણ કવાડીએ કવાડીએ ત્રોડીને નાખી દેવો પડે, જેમ બને તેમ વાણને હળવું કરી નાખી મોજાંને માથે જાવા દર્ચી, એમ છતાંયે બચાવ ન જ થઈ શકે એવું હોય, તો પછી જીવતા જણ બા’રા નીસરી જાર્ચી. પછી અમને વળી જ્યાં માલક કાઢે ત્યાં ખરો.”

સામતભાઈ આવી વાતો કરે છે, જમણા હાથને કિનારે કિનારે, ડાયાં ફાડીને બેઠેલ ભરખજોગણી જેવી ભેખડોથી છેટે છેટે મછવો ચાલ્યો જાય છે, ત્યાં કિનારે એક મંદિર દેખાયું.

“એ છે વરાહરૂપનું થાનક, ભાઈ, આપણા આખા દેશમાં વરાહ અવતારની બીજી

સ્થાપના ક્યાંય નથી. આપણી કેડચ જેટલી ઊંચી મૂર્તિ છે : રંગે કાળી : મોઢું વરાહનું : મોંમાં દાતરડી છે : દાતરડી માથે પ્રથમીનો પિંડો છે : ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ છે. મોઢા સિવાયની આખી કાયા માનવરૂપની છે. અતારે ત્યાંથી પાણી વળી ગયાં છે, એટલે મછવો પોગી નહીં શકે. નીકર જઈ આવત આપણે.”

પ્રભુના વરાહ અવતારની, આખા ભારતવર્ષ ખાતે કેવળ ગુજરાતમાં જ પ્રતિષ્ઠા છે. સોરઠમાં ફક્ત આંહીં એક અપરિચિત કિનારે ક્યાંથી? ના, કિનારો તો અપરિચિત નથી. આખાય આર્યાવર્તમાંથી અસલના કાળમાં આંહીં ઊતરતાં યાત્રિકોનો છેક દ્વારિકા સુધીનો યાત્રાપથ આ કિનારે કિનારે જ ચાલતો હતો. તે મહામાર્ગની ઉપર જ આ વરાહરૂપનું ધામ પડ્યું છે. આ પ્રદેશને અપરિચિત બનાવી મૂકનાર તો પેલા પરભાર્યા દોડતા આગગાડીના ડબ્બા જ છે. આજે આર્યાવર્તનાં યાત્રિકો સૌરાષ્ટ્રનાં માત્ર બે-ત્રણ તીર્થો જ જોઈને ચાલ્યાં જાય છે. પોણોસો વર્ષ પૂર્વે તો એને આખી જ સોરઠનું દર્શન થતું. કિનારા ઉપર ટંકાયેલાં મોતી-શાં બંદરો, અને કિનારાથી પાંચ-પાંચ કોસની અંદર પડેલાં શૈવ, બૌદ્ધ તેમજ વૈશ્ણવી તીર્થસ્થાનો, પહાડો, ઝાડીઓ ને ઝરા, તમામને અવલોકવાની જુક્તિદાર એ કેડી હતી. સમગ્રતાની દૃષ્ટિ એમાં ખૂબ સચવાયેલી હતી.

પણ આ વરાહ અવતારની એક સ્થાપના આંહીં ક્યાંથી? આખા ભારતવર્ષમાં એકનું એક વામન અવતારનું મંદિર પણ સૌરાષ્ટ્રના વણથળી (વામનસ્થલી) ગામે કેમ? આ ‘સુરાષ્ટ્ર’ને ઇતિહાસે કેમ આટલો બધો મહિમા ચડાવ્યો છે? આ દેશની તવારીખ કેટલા યુગોની જૂની સમજવી? ચાંચના પેલા રાવણ-ઝાડ રૂખડાને વોટસન સાહેબે ત્રણ હજાર વર્ષોનો જૂનો કહ્યો છે! ઇતિહાસકાર કેપ્ટન [વિલ્બરફોર્સ-] બેલ સાચું જ લખે છે કે ‘ધ હિસ્ટરી ઓફ કાઠિયાવાડ ઇઝ ધ હિસ્ટરી ઓફ હોલ ઇન્ડિયા ઇન મિનિએચર’ : સંસ્કૃતિઓની ચડતીપડતીનાં જે જે મોજાં હિન્દને છંટાયાં, તે તે તમામ આ ‘સુરાષ્ટ્ર’ને કિનારે પણ અફળાયાં હતાં.

“ઠીક, સામતભાઈ, આપણે તો આપણી વાતો ચલાવો. મોટી વાતો ભલે ઇતિહાસવેત્તાઓ ચર્ચતા.”

પણ સામતભાઈ કંઈ પાણીનો નળ થોડો હતો કે ચકલી ઉઘાડીએ એટલે અંદરથી ધાર થાય? એ તો હતો માનવી. એ કહે કે “ભાઈ, તમે એકાદ ભજન લલકારો ત્યાં જાફરાબાદની ખાડીમાં પોગી જાયેં. પ્રભુનું એકાદ પદ થાવા ઘો.”

સામતભાઈને ખબર નહોતી કે પ્રભુભક્તિને અને પંડિતાઈને ઘણું અંતર હોય છે. ભક્તિના ભાવ ઝીલે એવી પોલી એ છાતી નોય. પણ ભજનોની અંદરેય એકલા વૈરાગ્યનાં જ ક્યાં રોદણાં છે? માનવી માનવી વચ્ચેના ઉચ્ચ અનુરાગની વાણી જેસલ-તોળલનાં પદોમાં છલોછલ પડી છે. એમાંથી મેં સામતભાઈને એક-બે સંભળાવી દીધાં.

“સામતભાઈ, કચ્છનો કાળઝાળ લૂંટારો જેસલ જાડેજો જ્યારે સોરઠની કાઠિયાણી સતી તોળલને ઘેર ગળતી રાતે ખાતર પાડવા ગયો છે તે વેળાની આ વાણી છે.”

“રંગ ભાઈ, થાવા ઘો.” સામતને કોઠે દીવા થયા.

એ જી જેસલ! ગળતી એ માઝમ રાત;
એ... જાડેજા હો... ગળતી એ માઝમ રાત :
લાલ રે લૂંઘીની વાળેલ
કાળી રે કામળની ભીડેલ ગાતરી હો જી!
એ જી જેસલ! ખડગ ખતરીસો લીધો હાથ,
એ... જાડેજા હો... ખડક ખતરીસો લીધો હાથ,
ખાતર દીધાં રે હરિને ઓરડે હો જી!
એ જી જેસલ! તોળી રે ઘોડી ને તરવાર,
એ... જાડેજા હો... તોળી રે ઘોડી ને તરવાર,
ત્રીજી રે તોળલદે સતીની લોબડી હો જી!

આ રીતે જેસલ લૂંટારો ગળતી માઝમ રાતે જ્યારે કાળા રંગની લૂંઘી પહેરીને, કેડચે તલવાર અને હાથમાં ગણેશિયો લઈને, પ્રભુભક્ત તોળલ સતીના પતિ સંસતિયાને ઘેર ત્રણ ચીજની ચોરી કરવા જાય છે : શી ત્રણ ચીજ? સતી તોળલ, ઘોડી ને તલવાર : પણ ત્યાં પોતે છતો થઈ જાય છે : પછી એને તારવા માટે તોળલ સતી સંસતિયા સ્વામીની રજા લઈને જ્યારે જેસલની જોડે ચાલી નીકળે છે, સામતભાઈ! તે ટાણે બેઉ જણનાં હૃદય કેવા એકાકાર બની જાય છે? શું કહે છે તોળલ સતી? કહે છે કે હે જેસલ પીર!

એ જી જેસલ! તમે રે હીરો ને અમે લાલ,
જાડેજા હો! તમે રે હીરો ને અમે લાલ,
એકી એ દોરામાં દોનું પ્રોવિયાં હો જી!

વળી,

તમે રે ચંપો ને અમે કેળ્ય,
જાડેજા હો! તમે રે ચંપો ને અમે કેળ્ય.
એકી એ ક્યારામાં દોનું રોપિયા હો જી!

અને,

તમે રે પાણી ને અમે પાળ્ય,
જાડેજા હો!... તમે રે પાણી ને અમે પાળ્ય,
એકી એ આરામાં દોનું ઝીલતાં હો જી!

એમ,

બોલ્યાં રે તોળાંદે સતી નાર,
જાડેજા હો! બોલ્યાં રે તોળાંદે સતી નાર,
સતીએ ગાયો રે હરિનો ઝૂલણો હો જી!

“વાહ વાહ!” સુકાને બેઠેલ સામત ખારવાએ અને ઘૂઘા પગીએ માથાં ડોલાવ્યાં :
“પ્રભુના નામની ભજનવાણી ભારી મીઠી લાગે છે. બીજાં ગીત ગમતાં નથી.”

ભજનિક પોતાના અંતરમાં સારી પેઠે સમજતો હતો કે એને ગમતી વાત આ પદની અંદર કોઈ પ્રભુ નામની નહોતી, પણ

અમે હીરો ને તમે લાલ : બેઉ એકી દોરે પરોવેલાં :

અમે ચંપો ને તમે કેળ : બેઉ એકી ક્યારે રોપેલાં :

અમે પાણી ને તમે પાળ : બેઉ એકી આરે ઝીલતાં :

એ પ્રેમી યુગલની ત્રણ ઉપમાઓ હતી અને ઊંડામાં ઊંડી ઝંખના વ્યક્ત કરનારો ભજનનો ઢાળ હતો. જેસલ-તોળલનો દેશ કચ્છ ઘણા કાળથી બોલાવી રહેલ છે. એ બે પ્રેમભક્તોની નિગૂઢ કથાએ ક્યારનું જાદુ પાથર્યું છે. સંસતિયા કાઠીએ સગી સ્ત્રીને રાજાખુશીથી લૂંટારા જેસલની જોડે વળામણાં દીધાં, એ રૂઢિચુસ્ત પીંજર-નીતિના ઉપાસક સમાજને ગભરાવી નાખનારો સમર્પણનો પ્રસંગ અનેક વાર અંતરમાં ઘોળાતો જ રહ્યો છે.

હું તો જેસલ-તોળલની વારતાને તેમજ વાણીને પોતાના પ્રાણ સાથે ઘોળનાર સોરઠી લોકસમૂહની ભાવના વિચારી રહ્યો છું. એની આંખોમાં રૂઢિનું ઝેર-ખુન્નસ આવવાને બદલે, આ કથા પ્રત્યે શાંતિનું, સમાધાનવૃત્તિનું અમૃતાંજન કેવું અંજાયું છે! અંજારમાં જેસલ-તોળલ રહેતાં, તેમાં એક દિવસ છેક મારવાડના રણુજા ગામેથી ભક્ત રામદે પીરના સમૈયામાં પધારવાનાં તેડાં આવે છે. પણ એ 'વાયક' - એ નોતરાં આવ્યાં તે ફક્ત એકલાં તોળલદેને સારુ. વગર તેડચે બીજાથી જવાય નહીં. જેસલ-તોળલને જુદાં પડવાનું આવે છે : જેસલ, જંગલનાં મૃગલાં-મોરલા હણનારો, કુંવારી જાનો લૂંટનારો, સાત વીસું (એટલે 140) મોડબંધા વરરાજાની હત્યા કરનારો, અરે, જેટલા માથાના વાળ એટલા ગુના કરી ચૂકેલો જેસલ એ તોળલની થોડા મહિનાની જુદાઈને ટાણે શી આર્તવાણી ઉચ્ચારી રહ્યો હતો : સાંભળો સામતભાઈ, ઘૂઘા પગી, બીજું ભજન સંભળાવું જેસલ-તોળલનું : જેસલજી કહે છે :

રોઈ રોઈ કેને સંભળાવું રે, જાડેજો કહે છે,
ઊંડાં દુઃખ કેને સંભળાવું રે, જેસલજી કહે છે,
રુદિયો રુવે રે મારો ભીતર જલે.

અમે હતાં, તોળલ રાણી, ઊંડે જળ બેડલાં રે,
તમે રે તારીને લાવ્યાં તીરે રે જાડેજો કહે છે,
રુદિયો રુવે રે મારો ભીતર જલે! - રોઈં

અમે હતાં, તોળી રાણી, ખારી વેલ્યે તુંબડાં;
તમે આવ્યે મીઠડાં હોય રે, જાડેજો કહે છે. - રોઈં

કાપડ લાવો, તોળી રાણી, ઘોઈ કરી લાવું;
ઘોઈ લાવું જમનાને તીર રે જાડેજો કહે છે. - રોઈં

મેલાં કાપડ, તોળી રાણી, સાબુએ સુધારું,
નિદા થકી ઊજળાં હોય રે જાડેજો કહે છે. - રોઈં

તમે ચાલ્યાં, તોળી રાણી, વડે સંધે વાયકે;

તમ વિના દનડા ન જાય રે જાડેજો કહે છે. - રોઈ૦

દોયલી વેળાની, તોળી રાણી, ગાયત્રી સંભળાવો,

સંભળાવ્યે મુગતિ હોય રે, જાડેજો કહે છે. - રોઈ૦

એમ એ આખું ભાંગ્યું બીજું પદ મેં ગાયું. દસ વર્ષ પૂર્વેની એક ભાંગતી રાતે સાંભળેલું તેની ખંડિત કડીઓ જ સાંભરી શકી.

“સામતભાઈ,” મેં કહ્યું, “તોળલ તો જેસલને દિલાસો દઈને જાય છે. પણ રામદેવ પીરને સમૈયે એને વધુ દિવસો ભાંગે છે. આંહીં અંજારમાં જેસલ જીવતી સમાધ લ્યે છે, દટાય છે, પછી તોળલ પાછાં આવીને, હાથમાં તંબુરો ને કરતાલ ધરી, પગે ઘૂઘરા બાંધી જેસલજીને સમાધમાંથી જગાડવાનું કેવું ભેદક પદ એ સમાધની સન્મુખ નાયતાં નાયતાં ગાય છે! -

જાડેજા હો વચન સંભારી વે'લા જાગજો!

જાડેજા હો તાલ તંબુરો સતીના હાથમાં રે જી!

આમ વેણ યાદ કરું છું, આખો પ્રસંગ મારી કલ્પનાભોમમાં સર્જાઈ રહ્યો છે, ત્યાં તો જાફરાબાદની ખાડીને મુખદ્વારે, ખડકવાળી કિનારી ઉપરથી ઉતરતા જુવાળનાં જળ એક ઊંડા ભમ્મરમાં પછડાતાં હતાં, ઉપરવાડે બગલાની તપસ્વી-જમાત એક પંક્તિએ ધ્યાન ધરીને બેઠી હતી, દરિયાનું 'વીળીયું' પંખી, એ ચડતી ને ઉતરતી વીળ્યની ઉપર ને ઉપર જ અધ્ધર ઊડતું હતું, અને જેસલ-તોળલની શેષ સમાધ-ભોમની જાત્રાએ જવા સારુ સાગર જાણે કે એનો એકતારો ઝંકારીને બોલાવતો હતો કે -

હેડા! હાલો અંજાર, મુંજા બેલીડા!

એ હેડા હા...લો અંજાર, મુંજા બેલીડા!

જાત્રા કરીએ જેસલ પીરની હો જી!

- અને વિરાટના મૃદંગ ઉપર મોજાંની થાપી પડી રહી હતી.

વસ્ત્રની રાત

રોતના આઠ વાગ્યે જ્યારે હું ને ઘૂઘો પગી નાસ્તો લઈને ગામમાંથી કિનારે આવ્યા ત્યારે સુકાન પર બેઠેલો સામતભાઈ રોટલો ચાવતો હતો.

“અરે અરે સામતભાઈ!” મેં કહ્યું, “હું નાસ્તો લાવું છું એમ કહીને ગયો તો ને?”

“તમતમારે નાસ્તો જમો, ભાઈ, મારે રોટલો ઘણો છે.”

“એમ હોય કાંઈ?” મેં ત્રણ જણ વચ્ચે નાસ્તો પાથરવા માંડ્યો.

“ના ભાઈ, તમે નોખા જમો - અમને એમાંથી થોડુંક આપી દો. તમે ઊંચ વરણ કે’વાઓ.”

મેં જીદ કરીને પણ ભેળા જ નાસ્તો જમી મારું સ્વભાવગત શૂદ્રપણું સાબિત કર્યું. અથવા મારા મનને એમ મનાવી લીધું કે હું શૂદ્ર જ છું, જમાનો હવે શૂદ્રોના શાસનનો આવ્યો ખરો ને, એટલે મારા જેવા અનેક સમયવર્તીઓ પોતાને ‘શ્રમજીવી’માં, ‘મજૂર’માં, ને શૂદ્રમાં ખપાવવાની કોશિશ કરશે. જમાનો જો નાગરોનો હોય તો જેમ પ્રશ્નોરાને ‘કેવા છો’ પૂછતાં ‘પ્રશ્નોરા નાગર છીએ’ એવો જવાબ મળે, ને વાણિયો પણ ધીરે ધીરે કોઈ રીતે ‘ઊંચ વરણ’માં ઘૂસવા પ્રયત્ન કરે, લુહાણા બીજી રીતે ન ફાવવાથી જેમ છેવટે લવ-કુશની ઓલાદ બની જઈ ક્ષત્રિયોમાં ઘૂસે - એટલે ઊંચ જાતિઓના આધિપત્યના યુગમાં તમામ લોકો ‘ઊંચપણા’ની પૂંછડી પકડવા યત્ન કરે, તેમ અત્યારે હવે ઊલટા વા વાય છે! એનો પુરાવો હું પોતે.

“ભાઈ,” સામત બોલ્યો, “આજ પીરે જાનારા ઘણા જણા આવવાના છે, માટે તમે આંઈ સોખવાણ (સુકાન) પાસે મારી ભેળા આવી જાવ. આપણને બેયને ઠીક પડશે.”

મેં સામતભાઈની ગોદમાં બિછાનું પાથર્યું. પૂછ્યું, “આપણે પાછા ક્યારે ઊપડશું?”

“ચંદરમા આથમ્યે આર ઊતરીને વીળ્યનાં પાણી ચડશે ને ભાઈ, તયેં. મછવો હુંકારશું. વીળ્ય ને વાવડો બેયનો લાગ જડશે.”

એમ કહી સામતે ભંડક્રિયામાંથી એક પુરાતન હાફ-કોટ કાઢીને ઠંડીમાં કંપતે કંપતે ધારણ કર્યો.

“સામતભાઈ, મોટી મુસાફરીઓમાં માર્ગ ને દિશા કેમ સૂઝે?”

“દરિયામાં કેડા તો થોડા છે, ભાઈ? પણ દિયાળે કરતાંય રાતે અમારી આંખું વધુ

ભાળે, ક્યાં કાઠો છે, ક્યાં ડાંડો છે, એ સંધું અમે અમારી આંખ્યુંને મહાવરેથી પાણીની હેઠ્ઠે માપી શકીએ. ને મોટા દરિયામાં દશ્ય¹ સૂઝે અમને આભનાં લાખતર ઉપરથી.” લાખતર એટલે નક્ષત્ર.

“ક્યાં ક્યાં નખતર તમારાં? બતાવો જોઉં!”

ડોલતા નાવડામાંથી નોખનોખી દિશામાં આંગળી ચીંધતો ખલાસી એના રોજ રાત્રિના આકાશી સાથીઓની ઓળખાણ આપવા લાગ્યો :

“જુવો ભાઈ, આ ધરુ (ધ્રુવ) : એની સામે આ ચોકી : આ ઉગમણ્ય ને આ આથમણ્ય : આ ધરુ અને ઉગમણ્યની વચ્ચે કળાય એ સૂરતી લાલ : ધરુ ને આથમણ્યની વચ્ચે ચળકે એ મકરાણીલાલ : આ મકરાણીલાલની સામો રિયો એ બખાઈલાલ; આ ડુંગરને પડખે ટમકે હિંદવાણીલાલ. હવે આમાં બખાઈલાલની દશ્યે આવ્યો અપાર મોટો દરિયો. એ દશ્યે ન હંકારીએ.”

મને લાગ્યું કે બખાઈલાલ એટલે આફ્રિકા અને હિંદ બંને વચ્ચેની સીધી દક્ષિણ દિશા હશે. નર્યું નકશાનું જ્ઞાન!

“હવે ભાઈ,” સામતે સમજાવ્યું : “ગમે તેવી મેઘલી રાત હોય, મે હોય. પણ આ ચાર દશ્યમાંથી એક જ દશ્ય ઉઘાડી હોય ને એક જ લાખતર દેખાતું હોય, તો અમે તમામ કેડા નક્કી કરી શકીએ.”

“દિશા બિલકુલ ન કળાય તો?”

“તો વા’ણ હોદારીને બેઠા રહીએ, જ્યાં હોઈએ ત્યાં. સવાઈ પીર! સવાઈ પીર! પીર કનારે પોગાડે તયેં ખરું. નીકર અમારાં મોત તો રતનાગરને ખોળે જ લખ્યાં છે ને?”

આ ‘લાલ’ પ્રત્યયવાળાં નામોથી શોભતાં નક્ષત્રોની પિછાન તો મને નહોતી, પણ ખલાસીઓએ પોતાના તારલ દોસ્તોને ‘લાલ’ જેવું લાડલડાવણ વિશેષણ આપવામાં તો પોતાની રસિકતા જ બતાવી છે. અથવા પછી સન્મુખલાલ મોહનલાલ વગેરેની માફક વહાણવટીઓએ તારાઓને પણ વાણિયા-બ્રાહ્મણ જેવા ઊંચ વર્ણોમાં મૂક્યા હશે! ખેર.

“હેં સામતભાઈ,” ‘હડકી વારી આઈ’ની વાત મારા મનમાં તાજી હોવાથી મારો પ્રશ્ન ઊઠ્યો : “દરિયા ખેડો છો તો કદી ચળીતર-બળીતર દીઠામાં આવ્યું છે ખરું?”

“તયેં નહિ, ભાઈ?” સામત શૂન્યમાં કશુંક ભાળતો હોય તેમ શરીર સંકોડી ગયો. એની પીળી આંખો પાધરા દરિયામાં તાકી રહી; એનો અવાજ ઊંડો ઊતર્યો. કોઈનો ઓછાયો પડી રહ્યો હોય તેવે ધાસ્તીને સ્વરે એણે સુકાન સાથે લપાતે લપાતે વાત કહી :

“તે દિ’ હું મારાં મામાના વા’ણમાં ચડતો. મારી જુવાની હતી. એક વાર કાલકોટની ખેપેથી અમે ચાલ્યા આવીએ. જાફરાબાદની ઓલીકોરનો દરિયો હતો. અધરાત પછીની વેળા હશે. અંધારું હતું, મામો કહે કે ‘છોકરાઓ, તમારા ચારમાંથી બે જાગો ને બે થોડાંક ઝેલાં લઈ લિયો. વારાફરતી જાગો’. એ રીતે હું પેલા વારામાં ઊંઘી ગયો. ઘસઘસાટ

¹ દશ્ય = દિશા

ઊંઘું છું ત્યાં સોખવાણે બેઠલ મારા મામાએ બૂમ પાડી : 'એલા છોકરાવ, જાગો ઝટ જાગો, ને કાકડી કરો, વાંસે આગબુટ વઈ આવે છે, હમણાં આપણી ઉપર આવી પડશે, ઝટ કાકડી કરો.'

“સાંભળીને હું તો આંખો ચોળતો દોડ્યો. અંધારે અંધારે લૂગડાની કાકડી પડેલી તે ઘાસલેટના ડબામાં બોળીને મેં તો દીવાસળી કરીને કાકડી ચેતાવી. હજી ચેતાવું ન ચેતાવું ત્યાં તો બા...પા! એક જબરી આગબુટ અમારા વાણને પડખે થઈને નીકળી. માલીપા ઝડ ઝડ દીવા બળે છે, અને માણસ માણસ ઓહો કાંઈ માણસ હૂકળે! માણસોની વાતુંચીતું સંભળાય. ધમધમાટ કરતી આગબુટ વાણની પડખે થઈને ચાલી ગઈ, અમે જોઈ રિયા, પણ ત્યાં તો કેવી આગબુટ ને શી વાત ! કશુંય મળે નહીં. કાંઈ દીઠામાં ન આવ્યું. એવી મોટી આગબુટ એક ઘડીમાં ક્યાંઈક ગેબ થઈ ગઈ.

“અમે પાંચેય જણ તો વા'ણમાં સૂનમૂન થઈ રિયા. હેબતાઈ ગયા. કોઈ બોલે કે ચાલે! પાંચેયનાં કલેજાં ઉપર કાંઈક ધરબાઈ ગયું જાણે.

“પછી મારા હૈયામાં શ્વાસ આવ્યો. મેં ઊઠીને સહુને કહ્યું કે 'ભાઈ, આ બીજું કશું નો'તું. કોઈ આગબુટ નો'તી. નક્કી આ 'વીજળી'નું ચળીતર હતું. આંઈ જ 'વીજળી' બુડી'તી. હમણાં આપણને ભરખી જાત. પણ સવાઈ પીરે આપણને ઉગાર્યા !' આવું ચળીતર અમે તે દિ' રાતે દેખેલું, ભાઈ! 'વીજળી'નું જ ઈ ચળીતર. પછી અમે વા'ણની મોરીને માથે તે વેળાએ લોબાનનો ધૂપ કર્યો, ને રતનાગર સાગર પાસે પાઘડી ઉતારીને સલામું કરી.”

*

ખાડીમાં કેંક વહાણો લોથારી (લંગર) નાખી પડ્યાં હતાં. ચંદ્રમાના અંધોળ ઝીલતું આકાશ શાંતિમય હતું. ઓટનાં પાણીને લઈને પાછો ચાલ્યો જતો દરિયો, અનેક ધોળાં ગાડરનું ટોળું હાંકીને વગડે જતા ગોવાળ જેવો, પોતાની નિગૂઢ સરજૂ લલકારતો હતો, તે વખતે એક વહાણ ઉપર કશીક તકરારના બોલ સાંભળીને સામતના કાન ચમક્યા. એણે લોથારી ઉપાડી લઈને પોતાનો દસેક માણસે ભર્યો મછવો એ વહાણની નજીક લીધો. વહાણમાંથી અવાજ આવ્યો, “કાં સામત?”

“કોણ, રૂખડ મામો કે?”

“હા ભાઈ! હાલ્ય રોટલો ખાવા.”

“મીંએ ખાધું. તમે ખાવ. પણ રીડ્યું શીની પડતી'તી, મામા?”

“સાચું કે'જે, સામત.' રૂખડ મામાએ ભોળી વાણી કાઢી : “મારી વઉ બેટમાંથી આંહીં કામકાજે આવી હોય, ને પાછી જાવા સારુ તારે મછવે ચડે, ને તું ઈની પાસે ગેરવાજબી માગણી કર, તો કીમ?”

“અરે રામ રામ! મારો પીરનો મછવો : ઈમાં એવી નાલાયકી હોય? કુણ ઈમ બોલનારો હતો?”

“આપણો બેટવાળો કરણો. મારી બાયડીને ઈણે આવું વેણ કહ્યું, ઈ બાપડી આંઈ આવેલી તયેં પૈસા આપીને ઈને મછવે ચડવા ગઈ'તી.”

“હશે ભાઈ, નાલાયકને શું કે'વું! વાત પડી મેલ્ય, ને હાલ્ય મામા, આવવું છે બેટ?”

“હા, માલ હજી ભરાણો નથી એટલે આજની રાત છોકરાંને મળી જાવા આવવું છે.”

મછવો રૂખડ મામાને લઈને ઊપડ્યો. “હાલ્યો આવજે ઘેરે!” રૂખડમામાએ ખાડીમાં ચીસ નાખી, “કરણા, હાલજે ઘેરે, જો બીજે કીંયે જાતો નહિ. હું ઘેરે જ જાઉં છું. ત્યાં મળશું આપણે.”

મેં કહ્યું : “રૂખડભાઈ, એ ખારવાએ તમારી વહુને આમ કહ્યું એ તો બહુ ગેરવાજબી! તમે હવે એને શું કરશો?”

“શું કરીએ, ભાઈ?” રૂખડે ખામોશભર્યો સ્વભાવ પ્રગટ કર્યો : “અમારે રોજ દરિયા ખેડવા : બાયડીઉં ઘેરે એકલી : એને પાશેર મરચું જોતું હોય તો આંઈ લેવા આવે : એમાં કોઈક નાલાયક આવું બોલે તો એને ઠપકો દઈએ, બીજું શું કરીએ, ભાઈ? કજિયા માંડવા ક્યાં બેસીએ?”

કોઠો ટાઢો કરીને રૂખડ ઘસઘસાટ સૂઈ ગયો. બીજાં દસ જણાંએ પણ નીંદર ખેંચી. હું અર્ધનિદ્રિત હતો, એકલો સામત સુકાન સાચવતો, શઢને વાવડાની દિશા પ્રમાણે વારે વારે ફેરવી ફેરવી બાંધતો, સીધી તીર સરીખી નજરે સન્મુખ કેડો માપતો જાગે છે. એણે ગાંજાની સટ બે-ત્રણ વાર ચડાવી છે. ત્રણ વાર તો સહુ મુસાફરોને ચહા કરીને પાઈ છે, સહુને ઉંઘાડીને પોતે એકલો જાગે છે : ‘તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી!’ પેટના રોટલા સારુ એણે ત્રણ રાતથી ઝોલું નથી ખાધું. “ભાઈ, આજ ત્રીજો ઉજાગરો છે મારે.”

“આંહીંથી સીધા આપણે પીરે મછવો હંકારશું, ત્યાં આ સહુને ઉતારીને પછેં ‘પોટા’ માથે હાંકી મેલશું, હો ભાઈ! વીળ્ય છે તાં જ પોટે પોગાડી દેશ તમને.”

“ફિકર નહિ, સામતભાઈ!”

ચાંચ અને શિયાળ બેટ વચ્ચે, જળની હેઠે છુપાઈ રહેલી દાંતી છે. વચ્ચે એક જ ઠેકાણે થઈને ‘સવાઈ પીર’ની અણી ઉપર જવાય છે. જરાક ચૂક પડે તો મછવો કે વહાણ એ દાંતીનો ભક્ષ બને.

મારી કાંડાઘડિયાળના સળગતા આંકાએ અંધારામાં જ્યારે બે બજ્યાનો અમલ બતાવ્યો, ત્યારે સામત સહુને ‘પીર’ને કિનારે ઉતારી નાખી, મને અને ઘૂઘાને લઈ પાછો વિક્ટરની ખાડી તરફ મછવો વાળી રહ્યો હતો. હવે તો વિક્ટર જઈને જાગવું છે, એ વિચારે હું ભરનીંદરમાં પડ્યો.

હે... અલ્લા!

સ્વપ્નું ચાલે છે : બખાઈલાલ અને અરબાણીલાલ વચ્ચે હીંચકો બાંધીને જાણે કોઈક મને ફંગોળી રહેલ છે.

જાગ્યો. મછવો ડોલે છે. પાણીના હડૂડાટ થાય છે. હમણાં જાણે દરિયો ડાબી બાજુથી મછવા પર ચડી બેસશે. હમણાં જાણે જમણી બાજુથી જળ ભરાઈ જશે. કૂવામાં બોખ જેવી દશા એ નાનકડા મછવાની બની રહી હતી.

ધડ : ધડ : ધડ : મછવાને તળિયે જાણે કોઈક હથોડા પછાડી રહ્યું છે.

ઘડિયાળના સ્વયંપ્રકાશિત લીલા કાંટા સાડા ત્રણના આંકડા પર હતા. વિધાતાના જ લખ્યા એ જાણે આંકડા હતા.

અંધારું ઘોર : તારાઓ સૂનમૂન : તરંગોના પછાડા : તળિયેથી કોઈ કુહાડાના પછાડાટો : દૂર દૂર પોતાની કેફચકચૂર આંખને મીંચતો ને ધીરે ધીરે ખોલતો, ચાંચના ખડક પરનો નવો કંદેલિયો.

મારી આંખો સામતને શોધતી હતી. સામતભાઈ, એકલો મૂંગો મૂંગો વાંસડો લઈને તળિયાના પથ્થરો સાથે જોર કરે છે, ઘડીક શઢનાં દોરડાં ફેરવી ફેરવી મછવાને ઉગારવા મથે છે.

“સામતભાઈ, સામતભાઈ!” મેં પોકાર્યું : “આ શું થાય છે? આપણે ક્યાં છીએ ?”

સામતભાઈને ખુલાસો કરવાની વેળા નથી. દરિયો હડૂડે છે. વરુ જેવાં વિકરાળ મોજાં એક તરફથી મછવાને થપાટો દઈ, બીજી બાજુએથી અંદર ચડવા આવે છે.

ઘૂઘો પગી ઊઠ્યો : “એલા સામત, ક્યાં ભેખડાવ્યું?”

ઉગાર સારુ મથી રહેલ સામતે દીન શબ્દે ઉત્તર વાળ્યો : “દાંતીમાં ભરાણો છે મછવો.”

બીજો વાંસડો લઈ ઘૂઘો કૂઘો. મથતાં મથતાં પૂછે છે : “કેમ કરતાં? ઝોલે ગ્યો’તો તું?”

“અરે ઝોલે શું જાઉં? પીરેથી મછવો પાછો વળ્યો, પણ સામી વીળ્ય દાંતીની ગાળીમાંથી નીકળવા જ દેતી નથી. બે વાર તો ઠેઠ ભેંસલે જાતો મછવાને નાખી દીધો. હેરિયાં કરી કરીને (શઢ ફેરવી ફેરવીને) આંઈ પાછો લાવું છું, પણ મારીને પાછો કાઢે છે. આ વેળ કાદાને માથે ચડી ગયા છીએ.”

“હવે શું થાય, હું ઘૂઘાભાઈ?” વિદ્વાને પૂછ્યું.

“કાંઈ નહિ, ભાઈ!” ઘૂઘો કહે છે : “તમે તમારે સૂઈ જાવ. અમે હમણે મછવાને બા'રો કાઢશું.”

સૂઈ જાવ! વિદ્વાનને આ મોતના મુખમાં સૂઈ જવાનું કહેનાર ખલાસી એ કાળી રાતનો કોઈ મૃત્યુંજય દેખાયો.

“ના ના, ઘૂઘાભાઈ!” વિદ્વાને વ્યાકુળતા છુપાવવા માંડી : “હું તમને કશી મદદ કરી શકું તેમ છું?”

“ના રે ના સા'બ! તમે શી મદદ કરો!”

એમ કહેતા એ બે ખલાસીઓ પ્રકૃતિના આ કાવતરાની સામે ઊતરી પડ્યા. નીચે પગ ચીરી નાખે તેવા ધારદાર પથ્થરોની દાંતી હતી. મછવાને પછાડીને મોજાં હમણાં જ ચડી બેસશે એવો આખરી મામલો હતો. મછવાની અંદર એક જીવતા જીવનું, અમલદારોના ઓળખીતાનું, ઘડીકમાં ગભરાઈ જાય અને ફડકે ફાટી પડે તેવી વાણિયા શક્તિના રતનનું જોખમ હતું.

“હે... અલ્લા! હે... અલ્લા! હે... અલ્લા!”

શ્વાસે શ્વાસે એ કરુણ રાગના અવાજ દેતા, બેઉ નાવિકો જહેમત કરતા હતા. સામે મોજાં ઘૂરકતાં હતાં. નીચે દાંતી દાંત ભરાવતી હતી. આઘે આઘે શિયાળ અને ચાંચની ધરતી કોઈ વિરાટ શબો જેવી સૂતી હતી. ભૂતના ભડકા કાઢતો કંદેલિયો ચાંચને પાછલે છેડે હાંફતો હતો. કાળી રાત હતી, કાળાં નીર હતાં. ભેંસલો ખડક જાણે વાટ જોતો હતો કે ક્યારે મછવાના કટકા થાય!

એ બધી કાળાશ વચ્ચે, એ સૂનકાર રાત્રિના “ખાં...ઉં! ખાં... ઉં!” બોલતા લોઢરૂપી ચૂડેલો વચ્ચે, જીવનમરણનો જંગ ખેડતા બે ધીર મર્દોની એ વાણી કેવી સંભળાઈ હશે!

“હે... અલ્લા! હે... અલ્લા! હે... અલ્લા!”

એમાં તીણી ચીસો નહોતી. બુલંદ પોકાર નહોતો. જેને સંભળાવવું છે તે જાણે કે પોતાની નજીક, પોતાની બાજુએ જ આવી ઊભો હોય એવો હળવો, મીઠો ને આખરી વેળાનો છતાં કાકલૂદી વગરનો સાચા પુરુષાર્થનો એ અવાજ હતો. એ રાગણી મૃત્યુ સુધી સાંભરે તેવી હતી, એ પ્રાર્થના પવિત્ર હતી, કેમ કે પુરુષાર્થના કંઠની એ પ્રાર્થના હતી.

કાદા ઉપરથી મછવો ભરદરિયે કાઢીને પાછો સામતભાઈ બહાર નીકળવા ચાલ્યો ત્યાં ને ત્યાં : મોતના મોંમાં.

“હે ભાઈ!” મેં અંદરની આકુલતાને ડહાપણની વાણીમાં વીંટાળીને કહ્યું : “વીળ્ય ઊતરી જાય ત્યાં લગી લોથારી નાખીને મછવો હોદારી આંહીં જ પડ્યા રહીએ તો શી હરકત છે? મારે કાંઈ પોટે પોગવાની ઉતાવળ નથી.” (ભાષા મેં પકડી લીધી હતી!)

“અરે ના રે ભાઈ!” સામતે નોક બતાવ્યો : “એમ કાંઈ બીને આંઈ પડ્યા રે'વાશે ?”

એ ચોથી વાર સામતે દાંતીમાંથી મછવાને પાર કરી દીધો.

*

“કાં સામતભાઈ”, ફરીવાર ઊંઘમાંથી બકીને મેં પડકાર્યો એને : “વળી કેમ મછવાનું તળિયું ભટકાય છે?”

“ના ભાઈ, હવે તો પાધરો હાલ્યો જાય છે.” સુકાન પર ગૂંચળું વળીને બેઠેલ ખલાસીએ ઝોલામાંથી જવાબ વાળ્યો.

મછવો આ વેળા ‘કાદા’ ઉપર નહીં, એટલે કે ખડક ઉપર નહીં પણ ‘ડાંડા’ ઉપર (રેતાળ જમીન ઉપર) ભટકાતો હતો.

“સામત, તું થાકો છો, મુંઝે સોખવાણ દે. તું સૂઈ જા.” ઘૂઘા પગીએ સુકાન લીધું. ખાડીનાં પાછાં વળતાં પાણી પ્રભાતે બડબડિયાં બોલાવીને મને પૂછતાં હતાં : ‘કાં મિસ્તર! બાપડા આવા ભૂખલ્યા કંઠાળ દરિયામાંય એક રાતનો અનુભવ મહાન કોઈ પરાક્રમનો પ્રસંગ લાગી ગયો? આવી કંગાલ વાત કરી કરીને ધરતીનાં લોકોની વચ્ચે વીરમાં ખપશો કે?’

માથું નમાવીને મેં ઉત્તર દીધો : ‘હે સાગર! અભિમાનનો વિષય નહિ બનાવું; પણ આ એક રાત્રિના એક પ્રહર પરથી ત્રિરાશી બાંધીને નાવિકોના ધીર જીવનસંગ્રામની વેદના સમજાવીશ.’

બાદી એ લેખકનો એક મહાન ગુણ છે. અપ્ટન સિંકલેર પોતાની આત્મકથામાં લખે છે કે જ્યારે અમુક સ્ત્રીઓએ મને ‘ઓહ, હી ઇઝ એન ઓથર!’ એ શબ્દોમાં કોઈ ભવ્ય પ્રાણી તરીકે પ્રશંસ્યો, ત્યારે તે બિચારીઓને ખબર નહોતી કે ‘લેખક એટલે તો સદાની કબજિયાતથી પીડાતું પ્રાણી! સિંકલેર જો અત્યારે આ મછવામાં હોત તો પોતાના એ દુર્ભાગ્યને કેવું સૌભાગ્ય સમજત! એ ગુણની સાચી મહત્તા તે પ્રભાતે મપાઈ ગઈ. દસ વર્ષની લેખન-સાધના પછી પણ એ પરમ સિદ્ધિથી વંચિત રહી ગયેલા આ અધૂરા ગ્રંથકારે મછવાની અંદર સર્વત્ર નિરીક્ષણ કરી-કારવીને લાચાર મોંએ પૂછ્યું, “ઘૂઘાભાઈ, ઝાડે ફરવાનું શું સાધન છે આંહી?”

ઘૂઘો પગી મૂંઝાયો. ઊભો થયો. “જુવો સા’બ!” એમ કહેતો મછવાની પછવાડે ઊતર્યો. સુકાનનો ડાંડો બે હાથે ઝાલ્યો. સુકાનનો પાણીમાં રહેતો જે પંખાનો ભાગ, તેની ઉપર વાંદરાની પેઠે પગનાં આંગળાં ભરાવીને ‘દસ્ત-આસન’ વાળ્યું : પછી બોલ્યો, “અમે તો ભાઈ, આ રીતે કળશીએ બેસીએ. બીજો ઉપાય ન મળે.”

ઠીક છે. વાંદરા પણ આપણા વડવા જ હતા ને! જળસમાધિ ન લેવાઈ જાય તો તો અડચણ નથી. એમ વિચારીને હું પણ મછવાની પાછળ ઊતરવા લાગ્યો.

“ભાઈ, બેસી શકશો?”

“કંઈ નહીં, તરતાં આવડે છે.” કહેતે બે પગે ને બે હાથે સુકાનના ડાંડાને મર્કટ-શૈલીએ ચોંટી પડી, ચાલતે મછવે હાજત પતાવી.

મનમાં થયું : પૂર્વજોનો આટલોય સંસ્કાર હજુ આપણામાં પડ્યો છે ને શું!

પોર્ટ વિક્ટરના વિશાળ જાળામાંથી જળજળીને દરિયા-જળ પાછાં વળતાં હતાં. કુંજડાં પંખીની પંક્તિઓ ને પંક્તિઓ, નીલ આકાશમાંથી વિખરાયેલ કોઈ કાબરચીતરાં મોતીની મોતાવળ જેવી, મેરામણ ઉપર ઊડી આવતી હતી. કાઠિયાણીના કંઠ-શા એના લંબાયમાન આનંદસૂરો મને એક કાઠી લગ્નગીતની, છ વર્ષો પર સાંભળેલી પંક્તિઓ સંભારી દેતા હતા :

લાંબી ડોકે, કુંજડ રાણી!

અને તારાં મધદરિયે મનડા મોઢ્યાં રે, કુંજડ રાણી!

કાળી પાંખે કોયલ રાણી!

અને તારાં આંબલિયે મનડા મોઢ્યાં રે, કોયલ રાણી!

રાતે ચૂડે સોમબાઈ રાણી!

અને તારાં જેતપર ગામે મનડા મોઢ્યાં રે, હો વહુરાણી!

‘પીપા સીતા રેન અપારા!’

મોટે દરિયેથી ખાડીમાં ચાલ્યા આવતાં થોડાંએક વહાણ આમ તમ્મરિયાંના ઝુંડની અંદર ક્યાં વળી ગયાં?

“ભાઈ, ખાડીનો એ નાનકડો ફાંટો ઠેઠ ભેરાઈ બંદરે, જૂના રાજુલા બંદરે અને પીપાવાવ બંદરે આ વહાણોને લઈ જાય છે. જુઓ, નજર કરો, એ કળાય ભેરાઈના મીઠાના અગર. જૂનાગઢ તાબાનું જુનવાણી, મીઠાનું મથક છે ભેરાઈ. ત્યાંથી વા’ણ મીઠું ઉપાડશે.”

ભેરાઈ : કાનને અને કંઠને જૂની પિછાનવાળો શબ્દ ભેરાઈ :

ડગલાં દિ’ ને રાત

(મારે) ભરવાં પડે ભેરાઈનાં!

એ દુહાનાં પાછલાં બે ચરણ જીભ પર રમવા લાગ્યાં. આગલાં બેની યાદ સરી ગઈ હતી. તે પણ ધીરે ધીરે પાછી આવી :

મેલ્યું વાંગર મેલ્યું માઢિયું,

મેલી મ’વાની બજાર;

(હવે) ડગલાં દિ’ ને રાત

(મારે) ભરવાં પડે ભેરાઈનાં!

એ તો રાણા—કુંવરની ગીતકથા¹ માયલો દુહો: રબારી જુવાન રાણાનો જ એ ઉદ્દગાર. ભગ્ન હૃદયનો એ પ્રેમી વાંગર અને માઢિયા ગામની પોતાની જન્મભોમને તજી ગીરમાં ધુંવાસના ધડા નામે ડુંગરા ઉપર રહેતો, ને છેક ત્યાંથી હટાણું કરવા એને ભેરાઈના આંટા હતા. પરને પરણી ગયેલ કુંવરને કદાચ ભેરાઈની બજારે છેટે રહીને પણ નજરે જોઈ શકાય એ આશાએ! એ કથાનાં સ્થાનો વારંવાર મારા માર્ગમાં ભટક્યા કરે છે. જાણે કોઈ પૂર્વજન્મની કંદરાઓમાં પડી રહેલો સાદ એ દુહાઓમાંથી ભણકાર ગુંજાવે છે : ‘ડગલાં દિ’ ને રાત, (મારે) ભરવાં પડે ભેરાઈનાં!’ હતાશા, થાક અને ચિરવિરહની શાંતિ બોલે છે એ એક પંક્તિમાં.

અને ‘પીપાવાવ’ શબ્દનો અવાજ પણ ક્યાં ઓછો પરિચિત છે? પ્રેમીજનોની દુનિયામાં ભટકતા પ્રેત સામે ભક્તોની સૃષ્ટિનું કમાડ ખુલ્લું થાય છે. કબીરજીના એ

¹ આ ગીતકથા ‘સોરઠી ગીતકથાઓ’માં આપી છે.

સમકાલીન સંત પીપાજીએ આજથી ચાર સૈકા પૂર્વેની એક સંધ્યાએ દ્વારિકા તરફથી આવીને આ કિનારાની બાવળ-ઝાડીમાં પોતાનું વહાણ નાંગર્યું હશે, અને એની ક્ષુધા ઓલવવા સારુ એક કાનકુંવારી ગાવડીએ આંચળમાંથી દૂધના મેહ વરસાવ્યા હશે. આખો સોરઠ-તીર દીઠા પછી એ દુઃખિત રાજનનું અંતર આંહીં જ ઠર્યું હશે.

મેં એને રાજા કહ્યા. હા, પીપાજી હતા ઉત્તર હિંદ તરફના કોઈ ગઢગાગરૌન નામે રજવાડાના દેશપતિ. ‘પીપા પુજે કોટકેરાળી’ એ ગીતપંક્તિ હજુય બોલાય છે. કચ્છના કેરાકોટવાળી કોઈ દેવીના એ ચુસ્ત ઉપાસક હતા. પણ એક દિવસ,

સવા કળશીનો ખીચડો ને સવા માણાની શેવ;
પીપે મારી પાટુએ, તને દઃખ લાગ્યું કાંઈ દેવ!

એ પ્રચલિત લોકવાણી મુજબ દેવીને મોટું નૈવેદ્ય જુવારવાના અવસર ઉપર પીપાજીને ભાન થયું કે આ દેવીથીયે ચડિયાતો દેવાધિદેવ ઈશ્વર જગત પર બેઠો છે! થાનકમાં માંડ્યાં હતાં તે તમામ દેવી-ફણાં (પૂતળાં) ઉપાડીને પીપાએ ભારી બાંધી. આઠેય રાણીઓને લઈ દ્વારિકા આવ્યા. ત્યાંથી કહે કે મારે તો જંગલનો જોગ ધરવો છે. બાઈઓ કહે કે સાથે આવીએ. પ્રત્યેકની પાસે પીપાએ અક્કેક ધોળું વસ્ત્ર, તુલસીની માલા અને ગોપીચંદનનો કટકો ધરી દીધાં. ભેગાં આવવું હોય તો રાજશણગાર ઉતારીને આ ભેખનાં પરિધાન પહેરી લ્યો : નહિ તો સુખેથી પાછાં જઈ રાજસાયબી માણો : કોઈને માથે મારું ધણી તરીકેનું બળજોર નથી : સાંભળીને સાત તો પાછી ફરી ગઈ. ફક્ત આઠમાં અણમાનેતાં સીતાદેવી પીપાની સંગે ચાલી નીસર્યાં.

પીપા સીતા રેન અપારા,
ખરી ભક્તિ ખાંડા કી ધારા!

એમ સંસારની અઘોર કાળ-રાત્રિને ખરે પહોરે, પીપા-સીતાની બેલડી ખડ્ગ-ધાર જેવા ભક્તિપથ પર પગલાં માંડતી ચાલી નીકળી.

સોરઠી રત્નાકરને તીરે, તીરે, તીરે; અનંતની ઝાલરી સાંભળતાં, સાંભળતાં, સાંભળતાં : મસ્તક ઉપર પેલાં દેવલાંની ગાંસડી ઉપાડી હશે. કોડીનાર પંથકના કોઈ ઉમેજ નામે ગામમાં એક સંધ્યાએ પોરો ખાવા થોભ્યાં. કોઈ સેન ભગત નામના ભાવિકને ઘેર પરોણલાં બન્યાં. રાત્રિએ અતિથિઓ રોટલા ખાવા બેઠાં તે વેળા ઘરમાં યજમાનની ઘરવાળી દીઠામાં ન આવી. મહેમાનોએ હઠ લીધી કે જમીએ તો ચારેય જણાં ભેળાં બેસીને. ઘરનો ધણી ઝંખવાણો પડી ગયો. ‘ક્યાં છે ઘરનાં મૈયા! સાંજરે તો દીઠાં હતાં, ને અત્યારે ક્યાં ગયાં?’ ઘરધણી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન દઈ શક્યો. હૈયું ભરાઈ આવ્યું. કંઈક ભેદ છે સમજીને સીતા મૈયાએ ઘરમાં આંટો મારી શોધ કરી. ઘરધણિયાણીને દાણા ભરવાની ખાલી કોઠીમાં બેસી ગયેલી ભાળી : અંગે એક પણ લૂગડા વિના, નખશિખ નગ્ન! બેઠી બેઠી થરથરી રહી છે.

“ભાઈ! આનું શું કારણ?”

“અતિથિદેવ!” ઘરઘણી આંસુની ધારાઓ લૂછતો લૂછતો બોલ્યો : “આજ ઘરમાં કશુંય અનાજ નહોતું. એક પણ ઘરવખરી બાકી નહોતી રહી. મારા ઉંબરની આબરૂની રખેવાળ આ બાયડીએ પોતાના અંગ ઉપરનો સાડલો ઉતારી આપ્યો તે વેપારીને હાટડે મૂકીને હું લોટ-દાળ લાવ્યો, બાઈએ ન-વસ્ત્રી દશામાં ઓરડો ઓઢીને રાંધણું કર્યું. તમને ખાવા બોલાવ્યાં એટલે એ પોતાની એબ સાચવવા કોઠીમાં ઊતરી. આ અમારી કથની છે.”

પોતાની પછેડી વડે બાઈનું અંગ ઢંકાવીને પછી પીપા-સીતાએ ગુપ્ત મસલત કરી : “શું કરશું, દેવી?”

“મહારાજ, કાલે રાત્રિએ આંહીં નાયનો જલસો કરીએ. લોકો જોઈ જોઈને દ્રવ્ય દેશે.”

“શી રીતનો જલસો?”

“હું રાજની દીકરી છું. પિયરમાં નૃત્ય-ગીત શીખી છું. આપ ઢોલક બજાવજો. હું નાચીશ, ભજન કરવા બેસશું તો ભજનિકને ભિક્ષા આપે એવું આ ગામ નથી લાગતું. પણ નાયકાને માથે લોક ન્યોછાવર થયા વિના નહિ રહે.”

સીતાનાં રૂપલાવણ્યની સામે પીપાજી તાકી રહ્યા. ‘અહહ! આને મેં દુહાગણ કરીને ત્યજી હતી! આના દેહમાંથી આટલી બધી માધુરી નીતરી રહી છે, એ મને ખબર જ ન રહી! આ રૂપ ને આ કંઠ શું ભોગને સારુ નહોતાં સર્જાયાં? મારી સીતા શું આજ રાતે આ ગરીબ યજમાન-પત્નીનો દેહ ઢંકવા માટે નર્તકી બનશે!’

‘હિંદુસ્થાની નાયનારી આવી છે! રૂપરૂપનો ભંડાર કોઈ રાજરમણી આવી છે, બાઈ!’ સાંજ સુધીમાં તો આ સમાચારે ગામને થનગનાવી મૂક્યું. ને રાતે એ લોકમેદનીને પોતાના પગના ઠમકા, હાથના લહેકા તેમજ હિલોળા લઈ રહેલ રૂપ અને સંગીતનું વશીકરણ છાંટીને સીતા માઈએ યજમાન-પત્નીને છોળેછોળે કમાણી રળી દીધી.

એ પીપા અને એ સીતા આ ચાંચની ખાડીના ખમકાર ઝીલતાં એક સંધ્યાએ આ કંઠાળી આહીરોના મુલક પર ઊતર્યા અને દેવીનાં ફણાંને ખારાં ખાડી-નીરમાં પધરાવી દઈ એક જગત્પતિની ભક્તિ લઈ બેસી ગયાં. એની ગાળેલ વાવ તે પીપાવાવ. આજ ત્યાં ગામડું વસેલું છે, ધર્મનું થાનક રોપાયું છે; અને મહંતાઈ એટલે રજવાડી ઠાઠમાઠ, ભોગવિલાસના ભ્રષ્ટાચાર કે સ્વપૂજનાં પાખંડ નહીં પણ મહંતાઈ એટલે તો પૂર્ણ ત્યાગમાં રંગાયેલ જીવનની સાથોસાથ અહોરાત ધૂળછાણમાં આળોટતી કાયાનું ધેનુઓની રક્ષા કાજે શુદ્ધ આત્મસમર્પણ, પરસેવે નવરાવતી ખેતરાઉ મજૂરી, ગરીબો-શરણાગતોની ટહેલ – એ સુંદર (બેશક રૂઢિગત) પરંપરાનો કંઈક અવશેષ જો સોરઠમાં ક્યાંય હજુ ટક્યો હોય તો તે પીપાવાવની જગ્યામાં દેખાય છે. ત્યાંના વાતાવરણમાં હજુ પીપા-વાણીના પડછંદા ઊઠે છે કે –

પીપા! પાપ ન કીજાએ,
(તો) પુન્ય ક્રિયા સો વાર?

“ભાઈ,” નવસારીવાળા વહાણમાં અમે ઊભા હતા ત્યારે એક સાથીએ સાદ ક્યો :
“આવો તો, કંઈક બતાવું.” એમ કહીને એણે એક ખારવાનું બદન ઊંચું કરી એના પેટનો
ભાગ ખુલ્લો મૂક્યો. “આ જોયા ડાઘ?”

ખલાસીના પેટ ઉપર પચીસેક ડામનાં ચિત્તો હતાં.

“આ લોકોને પેટમાં દુખાવો ઊપડે,” સાથીએ સમજ પાડી, “ત્યારે એનું ઓસડ
આ રીતે કરે. તુરત લોઢું ધગાવીને ડામ ચાંપી દે. દરેકને માટે એ એક જ ઓસડ.”

ત્યાં તો વહાણના પાંચ-છ નાવિકો પોતાની મેળે જ પેટ ખુલ્લાં કરીને ઊભા રહ્યા.
દરેકને દસ-પંદર ચગદાં ડામનાં હતાં.

“હવે તમે જુઓ,” સાથીએ દેખાડ્યું, “આ લોકો આ કિનારેથી આપણા રાજુલાના
પથ્થરો ઉઠાવી ઉઠાવીને વહાણમાં ભરશે. અક્કેક શિલા દસ-દસ મણની હશે તોપણ ખંભે
ઉપાડીને આ સાંકડા પાટિયા ઉપર થઈને દોડાદોડ વહેશે. સામે બંદરે જઈને પાછા એ
જ પ્રમાણે એ માલ કિનારે ઉતારી દેશે. ત્યારે એને આ વહાણનો માલિક જે આપશે તે
પેટપૂરતું પણ નહીં હોય. વહાણવાળો વેપારી પોતાની પેઢીની ગાદી ઉપર પડ્યો પડ્યો
શાંતિથી આ લોકોનું રળેલું પચાવી જશે.

મેં કહ્યું : “દરેક ઠેકાણે અત્યારે તો મોટું માછલું પોતાનાથી નાના માછલાને ખાઈ
ખાઈને જ જીવે છે, એવો આપણો દેશકાળ છે.”

નાવિકોનાં લોકગીતો

આથમતા કાળની ભૂખરી પ્રભામાં અમે એમને દીઠી : જેમના ચારિત્ર્યની ગિલા - નિંદા
ડગલેપગલે સાંભળી હતી તેમને : કતપર ગામની એ ખારવણ બાઈઓને.

ગિયાં અને ઊજળાં મનાતાં વર્ણોને મુખે સાંભળ્યું હતું : બગડેલ ગામ! ભ્રષ્ટ શિયળ!
વેશ્યાવાડો! એ લોકોને બ્રહ્મચર્ય ન મળે!

ધારણા રાખી હતી કે હશે! ફૂલફૂગરના ઘેરદાર ઘાઘરા, આછકલી ઓઢણીઓ,
પાતર-શી ઓળેલી લલાટ-પાટીઓ, વશીકરણનાં નખરાં, છાકટાઈ, મોજીલાં જીવન,
મદોન્માદી મુખબોલ - એવું બધું હશે. તેલ-અરીસા હશે, ભોગની સાહેબી બધીયે હશે.
નવરાશ હશે, છકેલીઓ નિર્દોષ શહેરને વણસાડી રહી હશે.

પણ અમે સાચોસાચ શું દીઠું? ગામ ખાલી દીઠું. છૂટાછવાયા હતા તેઓને પૂછ્યું :
“ક્યાં ગયાં લોકો?”

“મરદો દરિયાની ખેપે, ને બાઈઓ મ’વે મજૂરી કરવા.” (મહુવા કતપરથી બે ગાઉ
થાય.)

“ક્યારે પાછી આવે છે બાઈઓ?”

“દિ’ આથમ્યે.”

“રોજ સવારે ચાર મૈલ જાય, ને રોજ રાતે ચાર મૈલ ચાલતાં આવે?”

“હાસ્તો. નીકર ખાય શું? પથરા?”

સંધ્યાની ભૂખરી પ્રભામાં અમે એ હીણાયેલીઓનાં ટોળેટોળાં વળી આવતાં દીઠાં.
ખેડૂતોની વહુ-દીકરીઓ પહેરે છે તેવાં ધીંગાં, ગૂઢા રંગનાં થેપાડાં ને ઓઢણાં. ક્યાંય રંગોની
ભભક નહોતી.

નમણી, નિસ્તેજ, થાકેલી, રજે ભરેલી, વાજો...વાજ વહી આવે છે. એને નખરાં,
હાવભાવ અને કામબાણ છોડવાની વેળા ક્યાં છે! શક્તિ ક્યાં છે! વેપારીઓનાં
કારખાનાંઓમાં પોતાનાં બળજોર નિચોવીને તો એ બાપડી ચાલી આવે છે. ભૂખી હશે.
ઘેરે જઈ રાંધશે ત્યારે ખાવા પામશે. પરોડના ચાર બજતાં તો પાછી ફફડીને જાગશે.

હાથમાં, ખંભે, કાખમાં, કે ખોળામાં નાનું અક્કેક બાળ લીધું છે : કોઈ બે જ મહિનાનું,
કોઈ બારનું. છાતીએ ધવરાવતી આવે છે. રમાડતી, હિલોળતી, ચૂમતી આવે છે.

ગોરજ વેળાએ હીંહોરા દેતું, ઘેર ખીલે બાંધ્યાં વાછરુંને માથે જાણે ધનુઓનું ધણ ધસ્યું આવે છે.

એના ચહેરા ઉપર શું શું લખાયેલું હતું? વિલાસની રેખાઓ હતી? ના, ના, એ તો હતી વેદનાની, જીવનના કરડા સંગ્રામની, દિશાશૂન્ય દશાની, ગ્રામ્ય આપદાઓની, રોટલાના ઉચાટની, ધણીઓના ચિરવિજોગની કપાળ-કથાઓ.

આખે માર્ગે એ ધણેધણ માનવ-ગાવડીઓ ધૂળના ડમ્મર ચડાવતી ચાલી આવતી હતી.

વેપારીઓની ઊન ફોલતાં વૃદ્ધેવૃદ્ધ દીઠાં એનાં. આઠ વરસની કુમારિકાઓથી લઈ સાઠ વરસની ડોસીઓ : માથાનાં પીંખાયેલાં જંથરકામાં ઊનની કીટી અટવાયેલી : કામ કરતાં કરતાં ભૂખ્યું પીંજર લૂખા રોટલાનાં બટકાં ચાવે : ઝોળીમાં સુવાડેલ છોકરાં ઉપર ઓઢાડ્યા હોય છે ઊનના લચકા!

આ બગડેલીઓ, ને આપણે ઘેર સતીત્વના ઇજારા!

અમે દીઠા એના ઘેરા ને ઘેરા, બંદર પર કામ કરતા : વહાણોમાંથી માંગલોરી નળિયાં, મલબારી લાકડાં ને ગુણીઓના કોથળા વહે છે. ગાણાં ગાય ને થાક વીસરે છે. ગાળો ખાય ને હસી નાંખે છે. ગૂઢાં વસ્ત્રો, ગંભીર ચહેરા, પગની પીંડીઓ ઉપર વહાણ-આકારનાં છૂંદણાં. એકાએક સાંભળે કે વહાણે ચડેલ ધણી, દીકરો અથવા ભાઈ અમુક દરિયે ડૂબી મૂઆ. “પછી, ભાઈ, તમને વહાણના માલેકો કંઈ જિવાઈ-બિવાઈ આપે ખરા?” “અરેરે ભાઈ, છોકરાના હાથમાં એક પાયલીયે નહીં ને. પછી અમે એને આંગણે જઈને અમારું કાળું મોઢું શું બતાવીએ?”

આ ભ્રષ્ટાઓ – ને આપણે ગાદીખુરસીના બેસતલ ચારમણિયા ચરબીવંતો પવિત્ર! હવસની પૂતળીઓ ન્હોય આવી. વિલાસનાં મંદિરો ત્યાં ઊભાં હશે, ધનવંતોએ બંધાવેલાં. એ દ્રવ્યમંદિરોની દેવદાસીઓ કોણે બનાવી આ ખારવણોને? કોણે એનાં કલેવરો વેચાતાં લીધાં? કોણ ફસાવનાર? ને કોણ ફસાયેલ? જવાબ પૂછવાથી જડશે નહીં. પોતાની કાળપ ઢાંકવા પરાયાને કાળું કહેનાર આપણે ઊજળિયાતો!

પેટના ખાડા પૂરવા સારુ પોતાનાં ખોળિયાં વેચનારાંને આપણાં નીતિ-અનીતિનાં ત્રાજવાં નહીં તોળી શકે.

એનાં જીવતરમાં તો ચીરા પડ્યા છે, જીવનની શૂન્યતાને પૂરવા કદાચ એ પરાયાં કલેવરો સેવતી હશે. પણ એ એનું સાચું જીવન નથી. એના જીવન-પડછાયા તો સાચા ને સુરેખ અંકાયા છે એનાં લોકગીતોમાં. જેવું છે તેવું, વણછુપાવ્યું જિગર એણે ગીતોમાં વહાવ્યું છે –

જોબનિયાં મારાં મલબારી પંથમાં હાલ્યાં,
જોબનિયાં કાલ્ય આવતાં રે'શે!

જોબનિયાં તમે દારૂ પીને ગાંડાં થિયાં,
જોબનિયાં કાલ્ય આવતાં રે'શે!

ઊનને કારખાને ઊન ફોલતી બાઈઓને વિનવી કે તમારાં નાવિક-જીવનનો પડઘો
ઝીલતાં કોઈ લાક્ષણિક ગીતો ગાશો?

“અરે ગાશે, જરૂર ગાશે ભાઈ!” ગામલોકોએ કહ્યું. “એલી એય બાયું, આંઈ
ભેળાં થઈને ભાઈને ગીત સંભળાવો. ચાલો ઝટ કરો.”

મેં કહ્યું : “ના, દબાણ કરીને નથી ગવરાવવું. એને કશો સંકોચ ન હોય ને જો
લહેરથી ગાય તો જ સાંભળીએ”

“એને સંકોચ હોય જ નહિ. એને તો ઊલટી મોજ આવે. હાં, ચાલો બાઈઓ, ગાવા
માંડો.”

– ને પછી નાનીમોટી પંદર-વીસે ઉપાડ્યું એ વહાણવટીને વિદાય દેતી વેળાનું ગીત.

1

જોબનિયાં મારાં મલબારી પંથમાં ચાલ્યાં

જોબનિયાં કાલ્ય આવતાં રે'શે!

જોબનિયાં તમે દારૂ પીને ગાંડાં થૈયાં. – જોબનિયાં

જોબનિયાં તમે લીલે ગલાસે લાંણું કરીયું. – જોબનિયાં

જોબનિયાં તમે ગુલાબી દારૂ લાવો. – જોબનિયાં

“બાઈઓ, તમારાં ગીતમાં દારૂ કેમ આટલો ઉગ્ર પદે દેખાય છે?”

“જુઓ ભાઈ, અમારા જણ જ્યારે વા'ણે ચડવાના હોય, ત્યારે ઘરના વિજોગની
પીડા વીસરાવવા સારુ અમે એને ખૂબ દારૂ પાર્યો. પછી એને અમે બધાં બંદરે મૂકવા
જાર્યો, તયેં પણ રસ્તામાં ગાતાં ગાતાં એને સીસામાંથી પાતાં પાતાં એના દિલને હુલ્લાસમાં
રાખીઈ, પછી કેફમાં ને કેફમાં ઈ ઝટ ઝટ વા'ણને હંકારી મેલે, લેરમાં ને લેરમાં ખાડી
વટાવી જાય, અને મોટે દરિયે પોગે એટલે પછી ઘર એને બહુ ન સાંભરે. આ સારુ અમે
એને દારૂડે ગાંડા કરીએ, ભાઈ? શું કરીએ ? તમારી કને દારૂનાં ગાણાં ગાતાં લાજીએ
છીએ અમે.”

“લાજવાની જરૂર નથી. મારે તો એ જ સાંભળવું છે. માટે ગાઓ છૂટથી.” (મનમાં
થયું કે સાચા જીવન પર ફૂલ-ચાદર ઓઢાડનારાં ગીતો તો અમે ઘણાંય રચીએ છીએ!)

જોબનિયાં મારાં નાકુંની નથડી મેલી,

જોબનિયાં કાલ્ય આવતાં રે'શે.

જોબનિયું મારું વેકરિયાની ખાડીમાં હાલ્યું. – જોબનિયાં

જોબનિયાં મારાં, પીછેલી સટા છોડ્યા. – જોબનિયાં

[એટલે કે શઢના દોર પાછળથી છોડ્યા ને શઢ ખુલ્લા મૂક્યા.]

જોબનિયાંને મુંબીના પંથ લાગ્યા હોયલા. - જોબનિયાં
 જોબનિયાં મારાં મુંબીની ગોદીયુંમાં મા'લે. - જોબનિયાં
 જોબનિયું મારું જથ્થેલું પીઠે હાલ્યું. - જોબનિયાં
 જોબનિયું મારું નાનેથી ગાંડું થૈયું. - જોબનિયાં
 જોબનિયાં મારાં, જેવો તેવો દેશી દારૂ સારો. - જોબનિયાં
 જોબનિયાં મારાં ઘાસલેટનો દારૂ સારો. - જોબનિયાં
 જોબનિયાંને મારાં ઘાસલેટે ખોટાં પડી જાયે. - જોબનિયાં
 જોબનિયાંને પેટુંમાં અગની ઊઠે. - જોબનિયાં
 જોબનિયાં મારાં વાંસેલાં ગોરસ પીશે,
 જોબનિયાં કાલ્ય આવતાં રે'શે.

“આ તમે ઘાસલેટના દારૂનું શું કહ્યું? કંઈ સમજ ન પડી.”

“આપણે રાજે દારૂની તો બંધી કરી છે ને, અટલે હવે અમારા જણ ભડકીયું કરીને પીવે છે. ‘ભડકીયું’ એટલે શું? કે અસ્પિરિટ (સ્પિરિટ) આવે છે ને, એને પાણીના ઠામમાં રેડીને પછે માથે એક દીવાસળી સળગાવે, એટલે આકરો નશો બળી જાય, પછી સહુ ઈ પાણી પીવે. ઉપર ગોરસ પીને પેટની આગ ઓલવે. પણ ઈ પીવાથી પુરુષાતણ વયું જાય.”

‘ગુલાબી દારૂડાના લીલા ગલાસો ભરી ભરી લાણીઓ’ કરનાર નાવિકોની જીવન-સમસ્યા તો આમ છે ત્યારે! વેદના ભૂલવાનું પીણું! પેટમાં સ્પિરિટના ભડકા ઠલવવાનું રહસ્ય તો આવું નીકળી પડ્યું. જીવતરમાં કોઈ બીજો સંસ્કાર નથી, રસ નથી, ભણતર નથી; ને સામે ઊભેલ છે સદા મોત. એનો સામનો કરવા સારુ આ દયામણી શરાબી! એને સારુ બાયડીએ બાપડીએ -

જોબનિયાં મારાં! નારુંની નથડી મેલી,
 જોબનિયાં કાલ્ય આવતાં રે'શે.

પોતાના ઘણીને સુરા પાવા માટે અંગ પરનાં આછાં આભરણ વટાવ્યાં, ગાઈ ગાઈને મનડું મનાવે કે ‘જોબનિયાં મારાં કાલ્ય આવતાં રે'શે!’

સુધારકો! તમારી સામે આ સમસ્યા ઉકેલ માગે છે.

મકાન બંધાતું હતું. એક જુવાનડી, બે આઘેડ ને પાંચ બુઢ્ઢીઓ ચૂનો ખાંડતી ખાંડતી ગાવા લાગી. પૂછે છે કે હરિનાં કીર્તનો ગાઈએ? કહ્યું કે ના, એ તો ઘણાં ગવાય છે અમારાં મંદિરોમાં. એની તો હવે હદ થઈ છે. ત્યારે પછી આવાં ગીતો ઉપાડ્યાં :

આંબેથી કેરીયું મગાવિયું
 રે કાઢ્યો રંગાડામાં રસ રે

*

ભત્રીજે જાણ્યું કે કાકો તેડશે!
 રે દોડી મરડી નારખી ડોક રે!

*

લખી કાગળ વજ્રસંગ મોકલે

રે દાદુભા દરિયો પૂજવા હાલ્યા રે!

*

“એ બધાં, રજવાડી હત્યાઓનાં, ઝેર-પ્રયોગોનાં, ગરાસને સ્વાર્થે સગા ભાઈ-ભત્રીજાઓને છેક પારણામાં હણ્યાનાં ગીતો પણ, બાઈઓ! મેં ઘણાં સંઘર્યાં છે. મારે તો સાંભળવાં છે તમારાં વહાણવટી જીવનનાં વેદના-ગીતો.”

“ઓહોહો ભાઈ,” ડોશીમાએ કહ્યું : “એવાં તો મારા કોઠામાં છલોછલ ભર્યાં છે. હાલો, અમે ભીંતે ટીપણી ટીપતાં-ટીપતાં બેસીને ગાશું, ગીતો આમ ચૂનો ખાંડવામાં ને ફાવે.”

મારા તરફ પીઠ વાળી, ટક, ટક, ટક, દીવાલની સિમેન્ટ ટીપતી ટીપતી, રુદનને સૂરે, કશા તાલ વગર, એ આઠ જણીઓ ગાવા લાગી : પોતાના વા'લાના વહાણ ડૂબતું હોય તે સમયનું ગીત :

2

લે'ર તો લાગી ને બેડી બૂડવાને લાગી,

ઘેલા સમદરિયામાં,

આખરની રે મુને લેર લાગી.

મધ રે દરિયામાં, વા'લા, વાણલાં¹હોદ્યાર્યા,

²મડદ નાખીને પાણી લ્યોને માપી!

ઘેલા સમદરિયામાં. - આખરની રે૦

મધ રે દરિયામાં, વા'લા, મામલા મચાયા,

ઘાયલ ટંડેલિયાની માયા લાગી!

ઘેલા સમદરિયામાં. - આખરની રે૦

વા'લા!

તજને કારણે મેં તો વાવડી ગળાવી;

પાણીડાંની મસે એક વાર આવી જાની!

ઘેલા સમદરિયામાં. - આખરની રે૦

વા'લા!

ઘરની અસતરી સાથે નેહ રે થોડેરો.

ત્રણ રે રૂપિયા સાટુ જીવડો ખોવો!

ઘેલા સમદરિયામાં. - આખરની રે૦

¹ હોદ્યાર્યા : થંભાવ્યાં : હંકારવું ને હોદ્યારવું. ² મડદ : સીસાનું શંકુ આકારનું વજન રસીને છેડે બાંધેલું, જે દરિયામાં ફેંકતાં ખારવા માપતા જાય છે કે પાણીની ઊંડાઈ કેટલા વાંસ છે.

વા'લા!

તજને કારણિયે મેં તો માંડવા રચાવ્યા,
ચોરી બાંધી ને ફેરા ફરતો જાની!
ઘેલા સમદરિયામાં. - આખરની રે.

વા'લા!

હથેળીમાં જીવડો લઈને જા મા!
ઘેલા સમદરિયામાં. - આખરની રે.

“બસ ડોસીમા, આ જ જાતનાં ગીત હું માગું છું.”

“તર્યે ઠીક ભાઈ, ગાસું.”

કશી બનાવટી વીરતા વગરની, સાચી ઊર્મિઓ ઊઠી છે આ ગીતમાં. “હથેળીમાં જીવ લઈને જા મા : ત્રણ રૂપિયાની કમાણી સારુ જીવડો ખોઈ નાખવા તું જા મા! ને જો જવું જ હોય તો મારી જોડે પરણીને પછી જા. અરેરે, તારો ઘરની સ્ત્રી સાથેનો સ્નેહ ઓછો થઈ ગયો છે. મને એ વહેણના પ્રીત-ઘાયલ ટંડેલની માયા લાગી ત્યાં તો એ વહાણ હંકારી ગયો, ને ઘેલા સમદરની આખરી લહેરોએ મામલા મચાવીને એની બેડલી (નોકા) ડુબાવી નાખી.”

ડોસીઓએ બીજું ગીત ઉપાડ્યું :

3

પાંચ વા'ણુંનો કાફલો, એલા! પાંચ વા'ણુંનો કાફલો,
તેમાંલો એકલો હકરાણો, જવાનડા!
એકલો હકરાઈશ મા, એલા! એકલો હકરાઈશ મા,
કાચા હૈયાના ઘણી! એકલો હકરાઈશ મા,
વાવડાનું જોર છે, એલા! વાવડાનું જોર છે,
હેમત રાખીને સટા છોડજે, જવાનડા!
સટે વાવડ મેલજે, એલા, સટે વાવડ મેલજે,
બારે આવીને નગારું કરજે, જવાનડા!
ધામસનું જોર છે એલા, ધામસનું જોર છે,
હેમત રાખીને ધામસ કાઢજે, જવાનડા!
નથી તારે માવડી એલા, નથી તારે બેનડી,
પડીશ તો ચાકરી કોણ કરશે, જવાનડા!
મંબી તું જાજે એલા, મંબી તું જાજે,
એલા આઘે બંદર તું જાશ મા, જવાનડા!
મલબારે જાશ મા એલા, મલબારે જાશ મા!
મલબારી પંથ તો લાગે દોયલા, જવાનડા!

લીલુડી પીઠનાં એલા, લીલુડી પીઠનાં
 લીલાં લવિંગડાં તું લાવજે, જવાનડા!
 રૂપાળી ગોત્ય મા એલા, રૂપાળી ગોત્ય મા,
 રૂપાળી બાવડાં બંધાવશે, જવાનડા!
 છેટાંની ગોત્ય મા એલા, છેટાંની ગોત્ય મા,
 છેટાંની છેતરી જાશે, જવાનડા!
 પડખાની ગોત્ય મા એલા, પડખાની ગોત્ય મા,
 પડખાની પતળી જાશે, જવાનડા!
 કુંવારી ગોત્ય મા એલા, કુંવારી ગોત્ય મા,
 કુંવારી છે નાણાંની લાલચુડી, જવાનડા!
 ફળિયામાં ફર્ય મા એલા, ફળિયામાં ફર્ય મા,
 હાલતો ચાલતો નજરે ચડ્ય મા, જવાનડા!
 વાડચે તું હાલ્ય મા એલા, વાડચે તું હાલ્ય મા,
 વાડચે હાલીને વાંકાં વ્યોલ્ય મા, જવાનડા!

[અર્થ : પાંચ વહાણોનો કોફલો છે, તેમાંથી, હે મારા પ્રીતમ, તું તારું વહાણ એકલું તારવીને હંકારજે.

હે કાચી છાતીવાળા જુવાન! તું એકલો કાં પડી જા?

પવન જોરથી ફૂંકે છે. માટે તું હિંમત રાખીને સરખા પ્રમાણમાં શઢ છોડજે, હે જુવાન !

તું શઢમાં પવન ભરાવા દેજે. ને પછી બંદરમાં પહોચ ત્યારે નગારું વગાડજે, એટલે અમને તારા આવ્યાની જાણ થાય.

તારા વહાણમાં પાણી (ધામસ) જોરથી ભરાવા લાગ્યું છે. એને તું હિંમત રાખીને ઉલેચવા માંડજે.

હે જુવાન, તારે મા કે બહેન નથી. તું માંદો પડીશ તો તારી ચાકરી કોણ કરશે ?

હે જુવાન, તું મુંબઈથી વધુ દૂર જઈશ મા. મલબારના પંથ ઘણા દોહલવા છે. તું લીલાં-પીળાં લવિંગડાં મોતી લેતો આવજે.

તું લગ્ન કર તો બહુ રૂપાળી કન્યા ન ગોતજે, કેમ કે એ તને કોઈક દિવસ કેદમાં નખાવશે.

દૂરની કન્યા ન ગોતજે, એ તને છેતરીને ચાલી જશે.

બહુ નજીકની પણ ન ગોતજે, એ વિકરી જશે.

કુંવારી ગોતીશ મા. એ નાણાંની લાલચુ હોય છે.]

કોઈ દૂરના પંથથી વહાણ હંકારીને ઘર તરફ ચાલ્યા આવતા જુવાનને સંબોધિલું આ ગીત દરિયાનાં વાવાઝોડાં, વહાણનાં ભરાઈ રહેલ પાણી, ઇત્યાદિ સંકટોની કલ્પનાઓ આલેખે છે. એ કલ્પના કરનાર કોઈ નાવિકની માશૂક છે.

ગાતાં ગાતાં ડોશીઓ સંકોચ પામતાં હતાં. કહે કે ભાઈ, અમે બુદ્ધી ઉમ્મરે આવાં શોખનાં ગીતો ગાતાં લાજીએ છીએ. મેં ખાતરી આપી કે હું શોખનાં ગીતો તરીકે એમાંથી મજા લેવા નથી માગતો, મારે તો તમારા જીવનસંસારની સાચી વેદનાઓ ને આકાંક્ષાઓ પકડવી છે.

ચોથું ગીત પણ એવું જ સાચું ચિત્ર આપે છે :

4

વા'ણે ચડ્યે રે એલા વા'ણે ચડ્યે,
મારા મામાના માલિયા, વા'ણે ચડ્યે.

મંબી જાજે રે એલા મંબી જાજે.
મારા મામાના માલિયા, મંબી જાજે.

મોતી લાવજે રે એલા મોતી લાવજે,
મારા મામાના માલિયા, મોતી લાવજે.

કેવાં લાવું રે એલી, કેવા લાવું,
મારા ફીબાની દીકરી, કેવાં લાવું.

લીલાં લાવજે રે એલા પીળાં લાવજે,
મારા મામાના માલિયા, રાતાં લાવજે.

ખાતર પાડ્યું રે ઈણે ખાતર પાડ્યું,
મારા મામાને માલિયે ખાતર પાડ્યું,

શું શું ચોર્યું રે ઈણે શું શું ચોર્યું.
મારા મામાને માલિયે શું શું ચોર્યું.

હાર ચોર્યો રે ઈણે ઝૂમણાં ચોર્યાં,
મારા મામાના માલિયે હાર ચોર્યો.

બાંધી વારો રે ઈને બાંધી વારો,
મારા મામાના માલિયાને બાંધી વારો.

હેડ્યમાં પૂરો રે ઈને હેડ્યમાં પૂરો.
મારા મામાના માલિયાને હેડ્યમાં પૂરો.

છોડી મેલો રે ઈને છોડી મેલો,
મારા બાબુડા જીવડાને છોડી મેલો,

માયા રાખો રે થોડી ઢીયા રાખો.

મારા નાનુડા જીવડાની માયા રાખો.

રમવા દેજો રે ઈને ભમવા દેજો.

મારા બાળુડા જીવડાને રમવા દેજો.

આ લોકો તો મામા-ફુઈનાં વરે-પરણે ખરાં ને, એટલે પરણેલી પોતાના પરણ્યા નાવિકને (અથવા કોઈ અપરિણીતા પોતાના વિવાહિત વરને) 'મારા મામાના માલિયા!' એવું ટીખળી સંબોધન કરતી કહે છે : વહાણે ચડીને તું મુંબઈ જા, ત્યાંથી મારે સારુ મોતી લાવજે, મારે ભરતકામ કરવું છે.

નાવિક જીવનડો સામું ટીખળ કરે છે : હે મારી ફઈબાની છોકરી, તારા સારુ કેવાં કેવાં મોતી લાવું?

લીલાં, પીળાં ને રાતાં લાવજે.

કંગાલ ખારવો પોતાની પરણેતરને સારુ મોતી મેળવવા માટે ચોરી કરે છે. કોઈ ધનવાનનો હાર ચોરે છે : પકડાય છે.

પરણેલીને પ્રથમ તો મોજ આવે છે? એ ચોરને કેદમાં પૂરો!

પણ પોતાના પિયુને ખરેખર કેદ બનેલો દીઠા પછી સાચી ઊર્મિ આવે છે : એને છોડી મેલો. એ હજુ બાળુડી ઉમ્મરનો છે : એના ઉપર દયામાયા રાખો, સા'બ! એને છૂટો રમવા ભમવા ઘો!

આ પછીનું ગીત ભેદક છે, તે ઉપરાંત સોરઠના ઉગમણા કિનારાનું એક ઐતિહાસિક તત્ત્વ પણ રજૂ કરે છે. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વહીવટ દરમિયાન ગોરાઓની સાથે ફસાવવાના કેટલાક પ્રસંગો બંગાળનાં ગામડાંની સુંદર સ્ત્રીઓને પડ્યા હશે, તેનું ચિત્ર બંકિમચંદ્રે પોતાની વારતાઓમાં દોર્યું છે, સોરઠને કિનારે ફિરંગી કંપનીઓનાં થાણાંઓ પડ્યાં હતાં, તેના અવશેષો પૂર્વકાંઠાને અમુક ગામડે હજુ મોજૂદ છે. કળસાર ગામમાં ફિરંગીઓનું ધર્મદેવાલય ઊભું છે. સંત નિકોલાસ પરથી જેનું નામ પડ્યું હોવું જોઈએ તે 'નિકોલ' નામનું બંદર પણ હજુ છે. આમ સાગરતીરની એ પટ્ટી પર ફિરંગી ગોરાઓના અમુક અપહરણ-પ્રસંગો બન્યા હશે. તેનું વાતાવરણ આ ગીતમાં છવાયું છે.

ગરીબ ખારવો ખેપે જાય છે. નિરાધાર ખારવણ પિતરાઈઓનું ને મોસાળિયાનું શરણ લે છે, પણ તેઓ એને દુઃખ આપે છે. પછી એક દિવસ એ બાઈ, બંદર પર તંબુ તાણીને પડેલ 'જાંગલા' અથવા 'ટોપીવાળા'ના પ્યારમાં ફસાઈ ગઈ.

5

તું તો મંબી હાલ્યો, તું તો મલબાર હાલ્યો.

નાણાંની રે ખોટ્યે, ખરચીની રે ખોટ્યે.

અધવચમાં મેલ્યાં, અધવચમાં મેલ્યાં,

કોઈ તડનાં નથી, ઘરબારનાં નથી!

સોરઠને તીરે તીરે : નાવિકોનાં લોકગીતો

127

છેટાનાં રે છેયેં, આઘાનાં રે છેયેં.
 રાખો તો રે રૈયેં, રાખો તો રે રૈયેં.
 કાકાના રે કારુ, મામાના રે મૂરુ,
 દુઃખડલાં રે દેવે, દુઃખડલાં રે દેવે.
 જાંગલો રે આવ્યો, ટોપીવારો આવ્યો,
 પીથલપરને પાધર, કેરાળાને પાધર.
 તંબુડા રે તાણ્યા, તંબુડા રે તાણ્યા,
 પીથલપરને પાધર, કેરાળાને પાધર.
 રખમાઈ પાણી હાલી, રખમાઈ પાણી હાલી,
 ઝીલણિયે રે તળાવ, ઝીલણિયે રે તળાવ.
 વાંસે જાંગલો હાલ્યો, વાંસે જાંગલો હાલ્યો,
 રખમાઈને લેવા, રખમાઈને લેવા.
 ફેરા ફરવા દે ને! જવતલ હોમવા દે ને!
 પેછેં તમારાં છેયેં, પેછેં તમારાં છેયેં.
 વંટોળો રો આવ્યો, વંટોળો રે આવ્યો,
 ચૂંદલડી રે ઊડી, પાંભલડી રે ઊડી.
 ચૂંદલડી રે ઊડી, પાંભલડી રે ઊડી.
 ટોપિયાને ઘેરે પોઢી, જાંગલાને ઘેરે પોઢી.

અર્થ : 'હે પિયુ, તું તો ઘરખર્ચને અભાવે મુંબઈ અને મલબારની સફરે ચાલ્યો ગયો.

મને તેં પરણ્યા વિનાની, રઝળતી સ્થિતિમાં મૂકી. મારે ન મળે કોઈ કિનારો, ન મળે ઘરબાર.

હે કાકાના અને મામાના પુત્રો, હું બહુ દૂરની રહેનારી છું. તમે આશરો આપો તો હું પડી રહું.

પણ કાકા-મામાના ઠીકરા તો રૂખમાઈને દુઃખ દેવા લાગ્યા. એક દિવસ એ પીથલપર અને કેરાળા ગામને પાદર 'ટોપીવાળા જાંગલા' ફિરંગીઓએ પડાવ નાખ્યા.

રૂખમાઈ તળાવ પર પાણી ભરવા જતી હતી.

એની પછવાડે પછવાડે ફિરંગીસાહેબ પણ ચાલ્યો. રૂખમાઈને એ ઉઠાવી જવા માગતો હતો.

જ્યારે એને ફિરંગીએ પકડી, ત્યારે એ કાલાવાલા કરવા લાગી કે હું હજી અવિવાહિત છું. મને કલંક લાગશે. માટે હું એક વાર મારા ધણી જોડે લગ્નના ફેરા

ફરી લઉં ને લગ્ન-વેદીમાં જવતલ હોમી લઉં એટલી અવધ તું મને આપ પછી હું તારી જ બનીશ.

પરંતુ પછી તો વંદોળો વાયો, રૂખમાઈની ચૂંદડી ઊડી પડી.

એની ચૂંદડી ઊડી, ને એ તો ટોપીવાળાના ઘરમાં પોઢી ગઈ.]

આ રીતે અનેક નાવિક-પુત્રીઓ આ પરદેશીઓની હવસ-જાળમાં ફસાઈ પડ્યાના કરુણ કિસ્સાઓ બન્યા હશે, ને તેમાંથી આવાં ગીતો દ્રવ્યાં હશે. તમે આ ગીત સાંભળો તો તમને ખાતરી થશે કે આ મલિન ગમ્મતનું કે સામાજિક કટાક્ષનું નહીં પણ અસહાયતાની આહ દર્શાવતું રુદ્ધન-ગીત છે. બંકિમબાબુની 'ચંદ્રશેખર' નામની કથામાં એ જ રુદ્ધન ઠલવાયું છે.

બેવફાઈ ઉપર અફસોસ દર્શાવતું આ તે પછીનું ગીત :

6

રે ખાડીમાં મછવો, એલા!

રે ખાડીમાં મછવો;

એકને મેલી બીજાને નીસવ્યો, જવાનડા!

રે દરિયામાં લીલ છે એલા!

રે દરિયામાં લીલ છે;

સાચી નજરું ને ખોટાં દિલ છે, જવાનડા!

રે કાપડામાં હીર છે, એલા!

રે કાપડામાં હીર છે;

ગાંગલો મેઘુરિયો મારો વીર છે, જવાનડા!

રે દરિયામાં ઝીલું એલા!

રે દરિયામાં ઝીલું;

કાપડું લીધું રે મારું લીલું, જવાનડા!

રે નેરાં ને ખાતરાં એલા!

રે નેરાં ને ખાતરાં:

જાડા દિવસનાં પડયાં વાંતરાં, જવાનડા!

રે ઓઢેલી ઘાંટડી, એલા!

રે ઓઢેલી ઘાંટડી;

આઠ્ઠે દા'ડે જોઉં તારી વાટડી રે, જવાનડા!

રે ખેતરમાં ઓઘો, એલા!

રે ખેતરમાં ઓઘો;

વા'ણ આવે ને કરું મોંઘો રે, જમાનડા!

રે હાથમાં સૂપડું, એલા!
રે હાથમાં સૂપડું;
શ્યારો આવે ને વા'ણ ઊપડયું રે, જવાનડા!

રે ઢીસાંમાં ભટ્ટિયાં, એલા!
રે ઢીસાંમાં ભટ્ટિયાં;
હવે વિખાણાં મારાં ઝંટિયા રે, જવાનડા!

રે હાથુંમાં સોટી, એલા!
રે હાથુંમાં સોટી;
હવે કરીશ મા મને ખોટી રે, જવાનડા!

રે ખોળામાં ખારકું, એલા!
રે ખોળામાં ખારકું;
ખારને દરવાજે તારું પારખું રે, જવાનડા!

રે ખેતરમાં બોરડી, એલા!
રે ખેતરમાં બોરડી;
મ'વે આવીને લેશું ઓરડી રે, જવાનડા!

[અર્થ : જુવાન ખલાસી! હજુ તો તારો મછવો ખાડી પાર કરીને નીકળ્યો નહોતો ત્યાં તો તારી માશૂકે તને મૂકીને બીજા સું પ્રેમ બાંધ્યો.

હે જુવાન! દરિયા માયલી લીલ જેમ દેખાવમાં રૂપાળી પણ અનુભવમાં લપસણી છે, તેમ જ પ્રેમીઓની નજરમાં પ્રેમ દેખાય છે પણ અંદરનાં દિલ ખોટાં હોય છે.

હે જુવાન, હું સાચું જ કહું છું કે ગાંગલો મેઘુરિયો નામનો નાવિક મારો ભાઈ જ છે. એની સાથે મારે સ્નેહ નથી.

દરિયામાં જેમ ઊંડી ગાળીઓ હોય છે તેમ મારીતારી વચ્ચે પણ ઘણા દિવસનું અંતર પડી ગયું છે.

ઘાંટડી (ચૂંદડી) ઓઢીને હું આજ આઠમે દિવસે તારી વાટ જોઉં છું.

આપણા ખેતરમાં અનાજનો ઓઘો (ઢગલો) ખડકાઈ ગયો છે. હવે તો તારું વહાણ ઘેરે આવે એટલે હું તને અત્યંત મોંઘો (મહિમાવંતો) કરું. ખૂબ પ્રેમ કરું.

મારા હાથમાં સૂપડું હતું. શિયાળો, કે જે સહજીવનની ઋતુ છે, તે આવતાં જ તારું વહાણ તો ઊપડી ગયું.

રેતીના ઢગલામાં એટલાં બધાં ડાભોળિયાં (કાંટા જેવું ઘાસ) છે, કે ખેતરમાં કામ કરતાં કરતાં એ કાંટા ભરાઈ ભરાઈને મારાં ઝંટિયા (વાળ) વીંખાઈ ગયાં છે.

હવે તું મને વાટ ન જોવરાવ.

શહેરને બંદર-દરવાજે તારી પ્રીતિની પરીક્ષા થઈ જવાની.

તું આવીશ એટલે આપણે મહુવા શહેરમાં એક ઓરડી ભાડે રાખશું ને ત્યાં સ્વતંત્ર રહેશું.]

બ્રષ્ટ ગીતો?

કોઈ ભાગેડુ ખારવણનું ઝંખના-ગીત ગવાયું. આવાં ગીતોને આપણે 'ઇમ્મોરલ' કહીએ છીએ. 'ઇમ્મોરલ' : બ્રષ્ટ : કારણ? કારણ કે આ ગીતો પોતાનાં ગાનારાંનું જીવન જેવું છે તેવું ગાઈ બતાવે છે. બીજું કારણ એ કે આપણાં નીતિનાં, પવિત્રતાનાં તેમજ સભ્યતાનાં ધોરણો જુદાં છે. આપણી કવિતા જીવનની સામે આરસી ધરતી નથી. એટલે આપણને એક જ ખ્યાલ રહી ગયો છે કે સાચી વા ખોટી, સ્વાભાવિક કે બનાવટી, ભાવનાના ઝાકમઝોળ હિંડોળા ચડાવે તે કવિતા.

હું તો આદર્શોની કવિતા શોધવા નહોતો આવ્યો. ગ્રામ્ય ગીતોમાં કાવ્યનું તત્ત્વ ઘણું ગરીબ હોય છે. એ કાવ્યો નથી, જીવનની આરસીઓ છે. મારે તો એમાં અંકિત બનેલી ખલાસી-જીવનની રેખાઓ પકડવી હતી. કોઈ ફસાયેલી, દગ્ગાનો ભોગ થઈ પડેલી ખલાસી કન્યાની મેં આ કાવ્ય-છબી સંઘરી લીધી :

7

પીથલપરનો પાવો રે, માલિયા!
પીથલપરનો પાવો;
તારા પાવાને રાગે હાલી આવું રે, મારી હેડી!

પછવાડે પાવા વાગે રે, માલિયા!
પછવાડે પાવા વાગે,
તારા પાવાને લીલાં પીળાં મોતી રે, મારી હેડી!

હાલ્યને ભાગી જાયેં રે, માલિયા!
હાલ્યને ભાગી જાયેં!
આપણે ભાગીને ભાલ ભેળાં થાયેં રે, મારી હેડી!

મંબી શે'ર છે મોટું રે, માલિયા!
મંબી શે'ર છે મોટું.
તુંને કી કી ગલીયુંમાં ગોતું રે, મારી હેડી!

તારા પગની બેડી રે, માલિયા!
 તારા પગની બેડી;
 તેનાં મુંને કડલાં ઘડાવો રે, મારી હેડી!
 તારા અંગનો રે રૂમાલ, માલિયા!
 તારા અંગનો રે, રૂમાલ,
 તારા રૂમાલિયા દેખી રૂંગાં આવે રે મારી હેડી!

હાથુંમાં છે સોટી રે, માલિયા!
 હાથુંમાં છે સોટી,
 હવે તારી દાનત થઈ છે ખોટી રે, મારી હેડી!

[અર્થ : હે મારા જોડીદાર પિયુ માલિયા! પીથલપર ગામથી તારો પાવો (બંસી) બજી રહેલ છે. એ પાવાને લીલાં પીળાં ફૂમકડાં શોભે છે.

મારી પછવાડે પછવાડે એ પાવો તું બજાવે છે. એના સૂરોનું વશીકરણ થતાં હું આકર્ષાઈને ચાલી આવી છું. હે મારા જોડીદાર :

હે માલિયા! ચાલો આપણે બેઉ નાસીને ભાલ પ્રદેશમાં ચાલ્યાં જઈએ.
 તું તો મુંબઈ ચાલ્યો ગયો. એવડા મોટા શહેરની કઈ કઈ ગલીમાં હું તને શોધું?
 હે માલિયા! તારા પગનાં ઘરેણાંમાંથી મને કડલાં ઘડાવી દે.
 તારા અંગ ઉપર શોભતો રૂમાલ દેખીને મને પ્રેમનું રુદન આવે છે.
 પણ તારી મારા પ્રત્યેની વૃત્તિ હવે બદલી ગઈ છે. તું મને રઝળાવે છે.]

*

આવું જ કોઈ ભગ્નહૃદયી ('બ્રોકન-હાર્ટેડ') ગ્રામ્ય યૌવનાનું સાત વર્ષો પર સંઘરેલું ગીત યાદ આવે છે : ઘણો કરુણ એનો ઢાળ છે :

8

ઊંડી તળાવડીનો આરો!
 માયાળુ રે, ઊંડી તળાવડીનો આરો,
 તારે માથે બંધૂકુંનો ભારો રે, માયાળુ!

નોધારી તેં મુને રાખી,
 માયાળુ રે, નોધારી તેં મુને રાખી,
 હું તો વાટલડી જોઈ જોઈ થાકી રે, માયાળુ!

તારા તે હાથમાં છતરી,
 માયાળુ રે, તારા હાથમાં છતરી,
 તારી છતરી દેખીને વાત પતળી રે, માયાળુ!

તારી તે ડોકમાં છે કઠી,
માયાળુ રે, તારી તે ડોકમાં છે કઠી,
તારી કંઠી દેખીને વાત વઠી રે, માયાળુ!

મરજે ને માંદો તું પડજે,
માયાળુ રે મરજે ને માંદો તું પડજે,
તારા જીવતમાં જીવડાં પડશે રે, માયાળુ!
અને એવું જ એક બીજું ગીત :

9

હજીયે ના'વ્યો રે હેડીનો હજીયે ના'વ્યો,
છેલ માયલો છેલછોગાળો હજીયે ના'વ્યો.

સીમાડાની વાટ્યું રે હેડીના સીમાડાની વાટ્યું,
સીમાડે જોઈ જોઈને રે મારી ઓડ્યું દુઃખી.

માથડાં દુઃખે રે હેડીનાનાં માથડાં દુઃખે
આછે ને રૂમાલિયે રે વાલ્યમનાં માથડાં બાંધો.

એ ગીતમાં પણ ત્યજી જનાર પુરુષને માટે ઝંખના ગવાય છે. આ ગીતો મશ્કરીનાં નથી, 'ઇશક'નાં નથી. સ્ત્રી-હૃદયના ભુક્કા થતાં જે અવાજ ઊઠે છે, તે અવાજ આ ગીતોનો છે. પરંતુ આપણી સૌષ્ઠવ અને સભ્યતાની લાગણી ('સેન્સ') કંઈક એવી તીક્ષ્ણ બની છે કે આવાં તો શું, નીચે લખું છું તેવું ગોવાળ-ગોવાળણનું સંવનન-ગીત પણ આપણને સુગાવે છે :

10

બકરાં તરસ્યાં જાય છે રે, સોમલ!
બકરાં તરસ્યાં જાય છે,
જાય છે રે, મારા ઘેલીડા રે રબારી!

ખોબલે પાણી પાય છે રે, સોમલ!
ખોબલે પાણી પાય છે :
પાય છે રે, મારા ઘેલીડા રે રબારી!

વેળુમાં વીરડાં ગાળશું રે, સોમલ!
વેળુમાં વીરડાં ગાળશું.
ગાળશું રે, મારી સોમલડી રે હજારણ!

પહલીએ પાણી પીશું રે સોમલ!
પહલીએ પાણી પીશું.
પીશું રે, મારી સોમલડી રે હજારણ!

અરધાના લાડવા લેશું રે, સોમલ!
અરધાના લાડવા લેશું,
આરે બેસીને આપણ જમશું રે, મારી સોમલડી રે હજારણ!

[અર્થ : સોમલ નામની ગોવાળ-કન્યા કહે છે કે હે ઘેલુડા રબારી! આ તારાં બકરાં તરસ્યાં જાય છે.

હે ઘેલા રબારી! તું બકરાંને ખોબે ખોબે કેટલુંક પાણી પાઈશ?
ગોવાળ જવાબ આપે છે: હે મારી વહાલી સોમલ! આપણે બેઉ મળીને નદીની વેકુરીમાં વીરડા [પાણીના ખાડા] ગાળશું.

પછી એમાંથી આપણે બંને અંજલિઓ ભરી ભરીને પાણી પીશું.

અરધા રૂપિયાના લાડુ લઈને આપણે નદીના આરા પર બેસી જમશું.]

‘દક્ષિણ હિંદનાં લોકગીતો’ સંગ્રહનાર યુરોપી વિદ્વાન ચાર્લ્સ ગોવર એ સંબંધમાં લખે છે કે :

“મનોવિકારવાળા પ્રત્યેક જીવનની અંદર પ્રવેશતી જે બાબતો છે, તેને વિશે જરીક ઇશારો પણ ન કરવાની આપણા નર્ચા શિષ્ટાચારે જ મના કરી છે... બાકી તો આપણા બીબે ઢળાતા શિષ્ટ સાહિત્યની સપાટી ઉપર જે કદી જ ન તરવરી શકે, ને છતાં જે ઊર્મિઓ પ્રજાની માન્યતાઓના ખુદ તત્ત્વ સમાન છે, તે આંતર્ગત ભાવોના ઉચ્ચારણને સદા તાજું જ રાખનારાં આ લોકગીતો છે.”¹

ટેમ્સ નદીના ઉપરવાસના પ્રદેશમાંથી લોકગીતો વીણનારા અંગ્રેજ આલ્ફ્રેડ વિલિયમ્સને પણ એ ‘અશિષ્ટ ને અસભ્ય’ પ્રકારનાં ગીતો મહત્ત્વનાં લાગ્યાં. એણે લખ્યું છે:

“આ ગીતો સંઘરવા બદલ હું વાચકની માફી નથી માગતો. એ અસભ્ય હશે, પણ સદંતર દુષ્ટ નથી. એમાંનાં ઘણાંએક તો કટાક્ષગીતો છે. એ અનીતિને આલેખે છે તે કંઈ અનીતિને ઉત્તેજવા કે સૂચિત કરવા અર્થે નહીં પણ મર્મપ્રહારો કરવા માટે. આજે આપણે એને અસભ્ય કરીએ, પણ સરલ અને અણવંઠેલા ગ્રામ્યજનોને એ અસ્થાને નહોતાં લાગતાં. તેઓને એથી કશી હાનિ નહોતી દેખાતી. શરમ અને લજ્જાની તેઓની સમજ આપણા જેવી નહોતી. આપણી સરખામણીએ એ લોકો નિર્દોષ હતાં. આપણને લજ્જા અને સભ્યતાનું ભાન થયું, પણ તે કેટલા મોટા ભોગે! સાચી વાત એ છે કે શરમ આપણા

¹ ‘A mere conventionality has tabooed all verbal reference to matters that enter into the life of every sentient being... They (folksongs) keep up to date, as it were, the expression of those inner feelings which never rise to the surface of a set literature, but in reality the very essence of popular belief.’

પક્ષે છે, ગામડિયાંને પક્ષે નહીં. ને વળી જ્યારે ગીતો દેખીતાં જ દુષ્ટ હતાં, ત્યારે પણ તેમને વિશે આટલું તો કહી શકાય કે એ પ્રામાણિકપણે દુષ્ટ હતાં. એટલે કે એ સીધાં-સાદાં, નિખાલસ ને સ્વાભાવિક હતાં. બીજી રીતે કહું તો એ નીતિપૂર્વક અનીતિમાન હતાં. આપણા આજકાલના જલસાઓમાં ગવાતાં કેટલાંક ગીતોની પેઠે એ ગ્રામ્ય ગીતો શબ્દચાલાકીથી દુષ્ટ સૂચન કરનાર નફ્ટ દંભી ગીતો તો નહોતાં જ.”²

² ‘I make no apology for them. They were rude, but not altogether bad. Many of them were satirical. They deal chiefly with immorality not to encourage or suggest it, but to satirize it... No doubt they served their purpose though we of our time, should call them indelicate. Yet the simple, unspoiled rustic folks did not consider them out of place. They saw no harm in them. But they knew not shame as we do : they were really very innocent compared with ourselves. We have had our eyes opened, but at what a price! Of a truth the shame is on our side and lies not with the rustics. And where the songs were professedly bad, this might be said of them that they were so honestly; that is to say, there were simple, open and natural; they were morally immoral if I may say so and not cunningly suggestive and damnably hypocritical, as are some of the modern music-hall pieces.’

વિદાય

ટપ, ટપ, ટપ, ટપ, થાળીમાં દાણા ચણતાં પક્ષીઓની માફક ટીપણીઓ દીવાલને ટીપી રહી છે : શોકાકુલ વાતાવરણ છે : માર્ગે નીકળતાં મહુવાવાસીઓ પ્રથમ આ તમાશાથી વિસ્મય પામીને પછી નિઃસ્તબ્ધ પગે થોભે છે : કતપરની ખારવણો માવા-જેસા નામના બે જુવાન ખારવાઓની જલસમાધિ ગાય છે :

11

માવા, ગાયું ચરે ને વાછરુ ટળવળે.
માવા, જાતાં ચરે લીલો ઝીઝવો,
માવા, વળતાં ચરે નાગરવેલ્ય રે
માવો ને જેસો નહીં મળે.

માવા, ચોરે કસુંબા ઘોળાવિયા,
માવા, ભાયબંધને પ્યાલા પાતા જાવ રે
માવો ને જેસો નહીં મળે.

માવા, સૂડી સોપારી બેવડ વાંકડી,
માવા, કચેરીમાં કટકા દેતા જાવ રે
માવો ને જેસો નહીં મળે.

માવા, પોટલિયામાં પાણી લેજો પોંચતાં,
માવા, ભાતાં લેજો ભરપૂર રે
માવો ને જેસો નહીં મળે.

માવા, લેજો ખેલણ રૂડા ઘોડલા,
માવા, લેજો લોડણ ઘેલી સાંઢ્ય રે
માવો ને જેસો નહીં મળે.

પછી માવો ને જેસો બંને નાવિકો ક્યાં ગયાં? વહાણે ચડ્યા? ગાનારી બહેનો એ ભાગ નથી ગાતી. પણ મારી કને વહેલાંનું એક ગીત આવ્યું છે (તે પણ ખંડિત હતું) તે અને આ બંનેની કડીઓ મેળવતાં આખી કથા સંકળાય છે :

માવા, હોડ કરીને બા'ર નીસર્યા,
માવા, ચાલ્યા છે નકળંક ગામ રે
માવો ને જેસો નહીં મળે.

બંને ભાઈબંધો દરિયામાં નકળંક મહાદેવનું થાનક છે, તેને મેળે જવા નીકળ્યા.
હોડ બાંધી બેઉએ, કે આ વેળા તો ભાઈ, નકળંક મહાદેવનું નાળિયેર ને સોપારી આપણે
લઈ લેવાં છે.

માવા, નકળંક જઈને વિચાર કર્યો
માવા, લેવું છે લીલું નાળિયેર રે
માવો ને જેસો નહીં મળે.

નકળંક મહાદેવનો વાર્ષિક મેળો ભરાય છે. મહાદેવનું લિંગ સમુદ્રની અંદર છે. હોડ
એવી રીતની રમાય છે કે ભરતીનાં પાણી જ્યારે મહાદેવના થાનક ઉપર ફરી વળ્યાં હોય
છે તે વેળા ત્યાં જઈને મહાદેવની પાસે પડેલ શ્રીફળ-સોપારી જે હાથ કરી આવે તે સાચો
મર્દ. આ મર્દાઈની શરતમાં માવો ને જેસો બેઉ ઊતર્યા :

માવા, વેળિયું કાઢીને બેનને આપિયું,
બેનને નયણે વઘૂટ્યાં છે નીર રે
માવો ને જેસો નહીં મળે.

માવા વિચાર કરી બોકાનાં ભીડિયાં,
પડિયા રતનાગર સાગર મોઝાર રે
માવો ને જેસો નહીં મળે.

કદાચ ડૂબીયે જવાય એ ધારણાથી પોતાના કાનનું ઘરેણું વેળીયું કાઢીને માવાએ
ત્યાં ઊભેલી બહેનને આપ્યું. બહેનની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. માવો ને જેસો નકળંકને
થાનકે જઈ પહોંચ્યા. સોપારી-શ્રીફળ હાથ કર્યાં. ત્યાં તો,

માવા, પાણી સમદરનું વળી ગિયું,
માવા, લેવાણા લોઢુની માંય રે
માવો ને જેસો નહીં મળે.

ઓટ આવી જવાથી સમુદ્રનાં જળ પાછાં વળી ગયાં તેના જોશમાં સપડાઈને આ
સાહસિકો ઘસડાઈ ગયા.

વીરની બેન્યું તે વાટુ જોઈ રહી,
ક્યારે આવે માડીજાયો વીર રે
માવો ને જેસો નહીં મળે.

માવા, દીવીયું કરીને દરિયા જોઈ વળ્યા,
માવા, જોયા રતનાગર લોઢ રે
માવો ને જેસો નહીં મળે.

રાત પડી ગઈ. અંધકારમાં મશાલો પેટાવીને દરિયો તપાસ્યો. પણ માવો ને જેસો
હાથ ન આવ્યા. પછી તો -

માવા, તારી માએ લીધાં જંતર તુંબડાં,
માવા, તારી બેને લીધો ભગવો ભેખ રે
માવો ને જેસો નહીં મળે.

આમ વાતાવરણમાં કરુણતા વધુ ને વધુ ઘૂંટાતી જ ગઈ. પીઠ ફેરવીને બેઠેલી એ
સ્ત્રીઓના મોં પરના ભાવ નહોતા કળાતા, પણ સૂનકાર પથરાયો હતો. ગીતના ઉદ્ગારો
પણ સ્વયમેવ શોકાકુલ નીકળતા હતા (ભલે એમાં વૈવિધ્ય નહોતું). અને શિષ્ટ કે દુષ્ટ
એવા કોઈ પણ બનાવટી ભેદની રેખા વિનાનો શુદ્ધ સંસ્કાર આ બહેનોના કંઠમાંથી ટપકતો
હતો :

12

સાયબા, દેશ આવોની! ઘણાં થૈ ગિયાં રે!
તારા ચોકમાં ઢળાવું બાજોઠિયાં રે
તારાં ચોળીને નવરાવું શરીર
કાગળ લખો પ્યારીના રે!

મારે ને રે પાંખું, ઊડી કેમ આવું રે,
તારાં ભૂલાં રે પડી ગ્યાં ભવન
કાગળ લખો પ્યારીના રે!

કોઈ ત્રુટેલ નાવનાં વેરણછેરણ પાટિયાં જેવાં ખંડિત આવાં ગીતો, ખંડિત છતાં પણ
ગાનારીઓની અંતરતમ ઊર્મિઓની ઊંચી કક્ષા સૂચવતાં હતાં. અને પછી તો -

13

તારી સીસીમાં ભરિયલ તેલ,
તેલ સીયા કામનાં રે!
તેલનો નાખનારો પરદેશ,
તેલ સીયા કામનાં રે.

તારી સીસીમાં ભરિયલ અંતર,
અંતર નથી કામનાં રે,
અંતરનો છાંટનારો પરદેશ,
અંતર નથી કામનાં રે!

તારી છાબમાં ભરિયલ ફૂલ રે
સેજડિયે સુકાઈ ગિયાં રે,
સેજનો પોઢનારો પરદેશ
સેજલડી સૂની પડી રે.

મારી લાલ રે પડોશજ બાઈ
તમને કાંઈ કી ગિયા રે?
મારે કાગળ ના'વેલા કોય
હરિવરના હાથના રે.

સખી, નાખી રે દીધાં રે નિરાધાર રે
પિયુડે અમને પરહર્યા રે,
આવ્યાં પીપેર નવેલાં પાંદ
નગણગારો ના'વિયો રે.

મારી સગી રે નણંદડીના વીર રે
ઓરડીએ છઈ એકલાં રે,
એવી જમરા અંધારી રાત
નીંદર ના'વે એકલાં રે.

મારા હાથનો કરી લ્યું કાગળિયો
આંગળની લેખણ કરું રે,
મારાં આંસુડાંની કરી લિયું શાઈ
લખીને કાગળ મોકલું રે.

સખી, નાયા રે ધોયા વન્યા નારી રે
અંબોડો નવ વાળીએં રે,
એવીયું લાંઘણ્યું પડે નવ લાખ
માણસ કીમ મેલીએં રે.

સખી, પાકી રે આંબા કેરી સાખ રે
ઉપર સૂડા આટકે રે,
એવીં સવ રે ઘોળે આંબા સાખ
અમે તો ઘોળીએં વખડાં રે.

જીના પિયુડા વસે પરદેશ રે
નવીન ચીજ નવ ચાખીએં રે,
ઇનાં નેણલાંમાં વરસે નીર
કાજળ નવ સારીએં રે.

સખી, સરવે માણસ સાથે પ્રીત્યું રે
પાળે તો લઈ પાળીએં રે,
એવાં નુગરાં માણસ સાથે નેહ
ટાળે તો લઈ ટાળી દઈએં રે.

એ લાંબું ગીત પૂરું કરીને જ્યારે બાઈઓ સમ્મુખ થઈ, ત્યારે તેઓની આંખો ભીની
હતી. તેઓના મોં ઉપર દરિયાનાં મોજાં ફરી વળ્યાં હોય એવી ઝાંખપ હતી. ગીતો શોધવાની

ઊલટમાં બીજું બધું ભાન ગુમાવીને મેં તો નવી ઉઘરાણી કરવા માંડી. મને એ બહેનોએ જવાબ દીધો : ‘ભાઈ, અમે આ ગીતો મહામુશ્કેલીથી ગાઈએ છીએ.’

‘કેમ?’

‘અમુંથી ગાઈ શકાતાં નથી. આ અમે સાત જણીયું બેઠી છઈં તેમાંથી કોઈનો બાપ, કોઈનો બેટો, કોઈનો ધણી, અને કોઈના ઘરમાંથી એકસામટા છ-સાત જણ દરિયે ડૂબીને મૂઆ છે; એ બધાંની વેદના અમને આ ગીતો ગાતાં ગાતાં તાજી થાય છે. અમારાં ગળાં રૂંધાઈ રહેલ છે, ભાઈ! આ તો તમે ગીતો માંડી લેવા આવેલ છો એટલે અમારે હૈડાં કઠણ કરીકરીને ગાવાં પડે છે, પણ અમે અંદરથી વલોવાઈ રહ્યાં છીએ.’

આ શબ્દોએ મને શરમિદો કરી મૂક્યો. શ્રી રામનારાયણ પાઠકનું એક વાક્ય મને સાંભરી આવ્યું. અમદાવાદમાં એક વાર લોકગીતોના મારા સંગ્રહકાર્ય સારુ એમણે પોતાના યોગાનમાં ઠાકરડા કોમની બહેનોને નોતરી હતી. એ બહેનો પોતાના કોઈ ઉત્સવ કે તહેવારની સ્વયંસ્ફુરણાથી નહીં પણ એક-બે સાહિત્યકોને સંભળાવવાની સભાન મહેનતથી ગીતો સંભારીને ગાતી હતી.

“કોઈ સ્ત્રીની કનેથી આમ ગીતો કઢાવવાં!” પાઠકભાઈએ કહ્યું : “ઇઝ ઇટ નોટ સમથિંગ લાઈક ડ્રોઈંગ હર નેકેડ?”

એ વાક્ય મારી છાતીએ ચોંટી ગયું છે : કલાકાર કુદરતી માનવ-સૌંદર્યને ચીતરવા માટે પોતાની સામે કોઈ જીવતી સ્ત્રીને નગનાવસ્થામાં ઊભી રાખે, એના જેવું જ શું હું નહોતો કરી રહ્યો? મારે જોઈતાં હતાં ગીતો : મારે આલેખવી હતી શબ્દ-છબી : તે સારુ, મારી કલાસિદ્ધિને સારુ આ નાવિક-પત્નીઓનાં હૈયાંઓને હું ખુલ્લાં કરી રહ્યો હતો!

તેઓનાં એ આંસુમાં મારાં પણ બે આંસુ મિલાવીને મેં નવાં બે-ત્રણ ગીતો કઢાવવાનો હક્ક રજૂ કર્યો : વિરહની વેદનાનું, પણ હળવું હળવું નૃત્યગીત ચાલ્યું :

14

કે દારૂડો ને પીધા હોય તો માનો, માણારાજ!

કાલ્ય અતારે ઉતારા ને કરતાં, માણારાજ!
આજ અતારે ઓટા ઓસરી સૂની, મારી રાધાનાર!
ઓહો ગોરી! મરઘાનેણી!

દારૂડો ને પીધા હોય તો માનો, માણારાજ!

કાલ્ય અતારે દાતણિયાં ને કરતાં, માણારાજ!
આજ અતારે કણેરી કાંબ સૂની મોરી, રાધાનાર!
ઓહો ગોરી! મરઘાનેણી! - દારૂડો

કાલ્ય અતારે અંધોળ્યું ને કરતાં, માણારાજ!
આજ અતારે ત્રાંબાકુંડીયું સૂની મોરી, રાધાનાર!
ઓહો ગોરી! મરઘાનેણી. - દારૂડો

એ રીતે ભોજનિયાં, મુખવાસિયાં ને પોઢણિયાં ગવાયાં, ગઈકાલ્યનું મિલનમુખ અને આજની શૂન્યતા, બંને લાગણીઓ ઘૂંટાતી હતી. દારૂએ વાળેલ નખ્ખોદના સૂર પણ નીકળતા હતા :

15

અરધાનો સીસો આજ્યો છે
ને મધરો દારૂ મારો છે.

ઈને લાણે લાણે પાયો છે
ને મધરો દારૂ મારો છે.

મારા પગ કેરી કાંબીયું છે. - ને મધરો
ઈ દારૂડામાં ડૂલિયું છે. - ને મધરો

મારી કેડ્ય કેરો ઘાઘરો છે. - ને મધરો
ઈ દારૂડામાં ડૂલ્યો છે. - ને મધરો

એમ દારૂ પાછળ આખા અંગ ઉપરનાં ઘરાણાંલૂગડાં ફના થયાંનું ગાયું. અને થોડાં વર્ષો પર એક રાત્રિએ માલમ નદીના જળપ્રલયમાં મહુવાની હોનારત થઈ હતી તેની પણ નવી રચના સંભળાવી :

16

એવી વે'તી ગોઝારણ આવી રે
નીંદરા શીની આવે!

આવી ભાદ્રોડને ઝાંપે ભરાણી રે
નીંદરા શીની આવે!

ઓલ્યા ભાટિયાનાં બકાલાં તણાણાં રે - નીંદરા

ઓલ્યા ધોતા ધોબીડા તણાણા રે - નીંદરા

ઈનાં છોકરાં ચીસું નાંખે રે - નીંદરા

આવી ખારને દરવાજે ભરાણી રે - નીંદરા

ઓલ્યા ¹ભુલાભાઈનો ઘાણો તણાણો રે - નીંદરા

ઈના ડબા તળાવમાં બૂડ્યા રે - નીંદરા

ઓલ્યા ²ખરકનાં ખોરડાં તણાણાં રે - નીંદરા

એનાં છોકરાં હાયું નાખે રે - નીંદરા

આવી કતરપરને ખાળે ભરાણી રે - નીંદરા

ઓલ્યા ³ગુલાભાઈનાં વાણો તણાણાં રે - નીંદરા

ઈનો માલ તે ⁴વામી નાખ્યો રે - નીંદરા

ઈનો માલ તે સોંથે લાગ્યો રે - નીંદરા

¹ વેપારીઓનાં નામ. ² ખરક જાતના ખેડૂતો. ³ વહાણમાંથી કાઢી નાખ્યો. ⁴ તણાઈને કિનારે નીકળી ગયો.

મકાન ચણાવનાર ઘરઘણીએ ભલાઈ કરીને આ બહેનોને મારા ગીત-સંઘરા સારુ રાતપાળી રોકી લીધી હતી. પણ એનો અર્થ એ થયો કે તેઓ રાતભર પેટ્રોમેક્સને અજવાળે ગળાં ખેંચીને પછી વળતો આખો દહાડો ત્યાં ને ત્યાં મજૂરી કરે, ને સાંજરે કુલ છત્રીસ કલાકે પાછી ઘર ભેળી થાય. ‘ઇઝ ઇટ નોટ લાઇક ડ્રોઇંગ હર નેકેડ!’ એ શ્રી રામનારાયણ પાઠકનો ઉદ્દગાર મારા મનને આઘાત કરતો હતો. “ના, ના, ના,” મારાથી ન રહેવાયું : “તમારાં બાળકોથી મારે તમને વિછોડી નથી રાખવાં.”

“પણ ભાઈ,” એ બહેનો બોલી ઊઠી : “અમમાંથી કોઈને નાનું ધાવણું છોકરું છે જ નહીં, ને અમે તો આમ ઘણી વાર રાત-પાળી કામે રોકાઈએ છીએ. તમે ફકર કરો મા..”

એક જણી દોડીને બીજાં કારખાનાંની બાઈઓ સાથે સાતેયને ઘેર સંદેશો મોકલી આવી. પોતાની ઝંખનાઓનો ઝીલનાર એક માનવી સામે બેઠો છે, અને આજ પહેલી જ વાર પોતાનાં અસ્પૃશ્ય ગીતો એક ભણેલા મુસાફરની ધોળી ધોળી નોટબુકમાં આસન પામી રહેલ છે, એ કૌતુક, એ માન, એ મહત્તા આ સાત બાઈઓના પ્રાણમાં કોઈ અપૂર્વતાની લાગણી રોપી રહી હતી - ને તેઓએ છેલ્લું ગાયું આખા દિવસની આહ ઉપર શાંતિના શીતળ લેપ કરતું એક ધીરગંભીર માતૃબોલ સરખું ભજન :

17

દોરંગાં સાથે નવ બેસનાં એ જી!

એ જી! પત્ય પોતાની જાય રે મન... લો! - દોરંગાં

ફૂંડાં રે કપટી ને લોભી લાલચુ રે જી!

એ જી! પારકે દુઃખે ન દૂભાય રે મન... લો! - દોરંગાં

ઘડીક રંગ ચડે ઘડીક ઊતરે એ જી!

એ જી! ઘડીક વેરાગી બની જાય રે મન... લો! - દોરંગાં

ઘડીક ગરુ ને ઘડીક ચેલકા રે જી!

એ જી! ઘડીક પીર થૈ પુંજાય રે મન... લો! - દોરંગાં

મીણાં બાઈ ભજે રે ગિરધરલાલને જી!

એ જી! દેજો સાધુ ચરણે વાસ રે મન... લો!

- દોરંગાં સાથે નવ બેસનાં રે જી!

કતપરની ખાડીના કાઠવમાંથી આવાં સુવાસિત પુષ્પો જડવાની આશા રાખી નહોતી. ‘મન લો...! દોરંગાં સાથે નવ બેસનાં રે જી!’ એ શબ્દો દોરંગાઈના તાજેતરના અનુભવી હૈયાફૂટાને કાને માતાના મુખબોલ જેવા મીઠપભર્યાં છંટાતા હતા.

પરંતુ રાત્રિના દસ બજ્યાની એ વિદાય-ઘડીમાં એક વેદનાનું ટીપું પડી ગયું. ગાનારી બાઈઓ પરસ્પર ઝીણી પૂછપરછ કરવા લાગી. એ વાતો પોતાનાં ઘેર રહેલાં બાળકો વિશેની હતી : “તેં બરાબર કહેવરાવ્યું છે ને મારી માને, કે છોકરાંને રાતમાં સરખું ઓઢાડે?”

મેં પૂછ્યું : “તમે તો કહેતી હતી ને, બાઈઓ, કે તમારે છોકરાં નથી!”

“પણ ભાઈ, આ તો મોટાં છોકરાં છે, ને એને સાચવનાર અમારી મા, સાસુ, સંધાય છે ઘેરે.”

આ ખુલાસો મન પર પડેલા ઓછાવાને દૂર ન કરી શક્યો. વાળુ કરવા ગયા પછી મારાથી પાછા ન વળાયું. થાકેલું મન ધર્મશાળાની પથારી પર અંધારે પડ્યું પડ્યું ડાઘા મિત્રનો એ જ મુખોચ્ચાર સંભારતું હતું : “ઇઝ ઇટ નોટ લાઇક ડ્રોઇંગ ધેમ ન્યૂડ?” એ ગાનારીઓનાં હૃદય ત્યાં દોડી રહ્યાં છે – કતપર ગામના કૂબામાં, ઉઘાડાં ને અધભૂખ્યાં સૂતેલ બાળકોની પાસે; ને હું એનાં જીવનની રેખાઓ દોરવા માટે એનાં કલેજાં પરનાં વિસ્મૃતિ-ઢાંકણો ખેંચી ખેંચી નગ્ન વેદના-દેહ નિહાળતો હતો! ‘ડ્રોઇંગ ધેમ નેકેડ ઇન્ડીડ!’

રાતના સાડા ત્રણ વાગ્યે જ્યારે સ્ટેશન પર જતો હતો ત્યારે નવી ચણાયેલ એ દુકાનોમાં પેટ્રોમેક્સ બળતી હતી : સાથીએ કહ્યું : “ભાઈ, ગાનારીઓ આંહીં સૂતી હશે – ફાટલતૂટલ ગુણપાટમાં ટૂંટિયાં વાળીને.”

અંતર્યામીએ ઊમેર્યું : ‘- ને એ સાતેય કલેવરોનાં અંતઃકરણો દોડી રહ્યાં હશે અત્યારે કતપરના કૂબાઓની અંદર : ઉઘાડાં છૈયાંને ઢાંકવા સારુ.’

સાગરનાં ભવ્ય સૌંદર્ય ભાખતી કવિતાઓ થોડીઘણી વાંચી છે : થોડીક લખી પણ છે પરંતુ જેના જોધાર દીકરા અને ઘણીઓ પેટને ખાતર એ કાળને ખોળે પોતાનાં પીંજર સોંપીને એક દિન અચાનક તળિયે જઈ બેઠા છે, તેવી આ માતાઓ અને પત્નીઓનાં અસહાય, રૂંધાયેલાં આંસુને દીઠા પછી એ કાવ્ય-લહરીઓ સરી પડે છે; ઓસરી જાય છે એ -

જલધિ-જલ દલ ઉપર દામિની દમકતી
યામિની વ્યોમ સર માંડી સરતી

જેવી 'કાન્ત'ના 'સાગર-શશી'ની કેફ્યકચૂર કલ્પનાઓ : દિલમાંથી ઊતરી જાય છે એ -

સાગર સખે મુજ કાનમાં એવું કંઈ તો ગા!
જીવવું મીઠું લાગે મને એવું કંઈ તો ગા!

એવાં ન્હાનાલાલ કવિનાં ગરવાં સાગર-સંબોધનોનો નશો; ઝલકતી ઉપમાઓથી ભરપૂર એ દેશબંધુનું 'સાગર-સંગીત' અને

માલા ગૂંથી ગૂંથી લાવે સાગર રાણો
ફૂલડાં ગૂંથી ગૂંથી લાવે;
ધરતીને હૈયે પે'રાવે સાગર રાણો
ફૂલડાં ગૂંથી ગૂંથી લાવે.

એવાં મારાંચ થોડાંક નખરાળ રૂપકો અત્યારે કેવળ કલ્પના-ખેલ-શા ભાસે છે. ધરતી પર સલામત પગ ઠેરવીને ઊભેલા સુખી સાહિત્યકારોએ જ સાગરના સુનીલ રંગોને, ગગન-ગેલતા જલ-તરંગોને, લાખ લાખ શાર્દૂલો-શા ધૂધવતા ભરતી-ઓટોને કે ચંદ્ર આલિંગવા ઊછળતી મસ્ત લહરીઓને કેં કેં લાડીલી ગાથાઓમાં ઉતારી રમાડેલ છે. પણ સાચું જીવન-કાવ્ય એમાં નથી સંભળાતું. સાચા સ્વરો તો ઝીલે છે એ શાયર, કે જેણે જગતનાં કરોડો ખલાસી બાળકોની ફફડતી જનેતાને હૈયે કાન માંડ્યા હશે.

'ધ મધર હૂ હેથ એ ચાઇલ્ડ એટ સી' : જેનું બાળક દરિયા ખેડી રહ્યું છે એવી કોઈ મા :

એની આંખો જ્યારે એકાએક કોઈ અજવાળી રાત્રિએ ઘેરાતી વાદળીઓના વૃંદમાં ગૌર ગૌર ચંદ્રને ગ્રહાતો જોતી હશે, ત્યારે પ્રિયતમાઓની અલક-લટો સાથે ગેલતો કોઈ આશક નહીં, પણ કાળના કફનમાં જીવતો લપેટાઈ રહેલ કોઈ રાંડીરાડ માતાનો ખોટ્યનો બેટો દેખાતો હશે એને ગગનનો ચાંદલો. ઈશ્વરની કરોડો આંખોની ઉપમા પામેલા તારાઓને એ નાવિક-જનેતાની નયન-કીકીઓ એક પછી એક કોઈ કાળગર્તમાં દફનાતા પુત્રો સમા પેખતી હશે; પૃથ્વીના આરામ-લેટતા શાયરને કાને પ્રભુમહિમાનું મહાગાન સંભળાવતો આ વિરાટ ભજનિક વારિધિ કેવો લાગતો હશે એ મધરાતનાં જાગરણ ખેંચનાર વૃદ્ધ ખારવણને? વિષ ફૂંફાડતા કાળા ઝેબાણ ફણીધર જેવો. સિંધુ-સંગીતની એ તાલબદ્ધ ખંજરીમાંથી કયા બે કાનને છાતીફાટ મરશિયાનાં ધૂસકાં સંભળાતાં હશે! કોની હશે એ ફાટી રહેલી આંખ!

‘ઘેટ આઈ! ઘેટ ઇઅર! ઓહ, હૂઝ કેન ઘે બી; બટ એ મધર્સ હૂ હેથ એ ચાઇલ્ડ એટ સી?’

[એ આંખ : એ કાન : ઓહ, અન્યે કોનાં હોય એ? સાગર-ખેપે ગયેલા બેટાની માતાનાં.]

*There's an eye that looks on the swelling cloud;
Folding the moon in a funeral shroud;
That watches the stars dying one by one;
Till the whole of heaven's calm light hath gone.
There's an ear that lists to the hissing surge,
As the mourner turns to the anthem dirge.
That eye! that ear! oh whose can they be,
But a mother's who hath a child at sea?*

ગળતી જતી માઝમ રાતને પહોરે એક પછી એક ચડતાં તોફાન-ચિહ્નો કો' કરચલિયાળા બે ગાલોને રૂની પૂણીઓ-શા ફિક્કા, રક્તશૂન્ય બનાવી રહેલ હશે. રત્નાકરને માથે કાળ-તાંડવની જમાવટ કરતા ઘન અંધારને એકીટશે પેખી રહેલ એક જર્જરિત કલેવર પોતાના કૂબાની બારીએ ઊભું ઊભું થીજી ગયું હશે. છલાંગી છલાંગીને, ત્રાડ પર ત્રાડ દઈ દઈ કિનારાની ભેખડો માથે થપાટો મારતા ગડહડ જળ-લોઢને ગણતી બે નયન-મીટ સમુદ્ર પર મંડાઈ રહી હશે. કોના હશે એ ગાલ! કોનું એ કલેવર! કોની એ મીટ! હા! હા! બીજા કોની હોય એ? જેનો જાયો દરિયે ગયેલ હશે તેવી કો' જનેતાની જ તો.

*There's a cheek that is getting ashy white,
As the tokens of storm come on with night.*

*There's a form that's fixed at the lattice pane,
To mark how the gloom gathers over the main.
While the goasty billows lash the shore,
With loftier sweep and hoarser roar.
That cheek! that form! oh whose can they be,
But a mother's who hath a child at sea?*

3

ઘેલાંતૂર સાગર-નીરને ફટકાવવા ધસનાર ઓતરાદા વાવડાની સૂસવાટીઓ એ વૃદ્ધાના લોહીને ઘિજાવી દેતી હશે. વીજળીની પહેલવહેલી લોહીવરણી રેખાઓને ભાળતાં જ એના કલેજામાં ઠંડો હીમ થરથરાટ મચતો હશે. ખદખદ ઊકળતા સમદર-ચરુની સામે મોં ફાડતી અને જોરથી આંગળાં ભીડતી એ નિઃસ્તબ્ધ ઊભી રહે છે. ઓહ ભાઈ! એના આ ગભરાટથી તમે ચક્રિત થતા ના. કારણ કે - 'શી ઇઝ એ મધર હૂ હેથ એ ચાઇલ્ડ એટ સી' : દરિયે સફર ખેડતા દૂધમલ પુત્રની એ માવડી છે.

*The rushing whistle chills her blood,
As the North Wind hurries to scourge the flood
And the icy shiver spreads to her heart,
As the first red lines of lightning start.
The ocean boils! all mute she stands,
With parted lips and tight-clasped hands.
Oh! marvel not at her fear, for she
Is a mother who hath a child at sea.*

4

એની કલ્પનામાં ખડું થાય છે એ ભીષણ દૃશ્ય : ડાચાં ફાડતાં મોજાં વચ્ચે ઓરાયેલું એકાકી વહાણ : ખંડ ખંડ થઈ ભાંગેલો એનો કૂવાથંભ, અને ખડકો પર પછડાટા ખાતું એનું તળિયું; ઊંચકાઈ ઊંચકાઈને વહાણ પછડાય છે : જાણે પાતાલ-ગર્ભે ઊતરતું જાય છે : એવા કો' વહાણને માથે ઊભો હશે મારો એકનો એક છેયો - માથાબોળ મોજાંના માર ઝીલતો, ધામસ ઉલેચતો, અને આખરે 'હે અલ્લા! હે અલ્લા!' એવી હતાશાની ચીસ નાખીને ડૂબતા વહાણને ચોંટી પડતો - ઓહ, પાગલ કરી મૂકનાર એ કલ્પના છે. નથી, બીજી એવી એકેય હાય નથી જગતમાં - દરિયો ખેડતા છેયાની માતૃ-છાતીમાંથી ઊઠે છે તેવી.

*She Conjures up the fearful scene
Of yawning waves, where the ship between,*

*With striking keel and splintered mast
Is plunging hard and foundered fast.
She sees her boy with lank drenched hair,
Clinging on to the wreck with a cry of despair,
Oh the vision is maddening : no grief can be
Like a mother's who hath a child at sea.*

5

એ માવડીનું માથું ચક્કર ફરે છે. લમણાં દબાવીને એ પગ ઠેરવવા મથે છે, નમે છે, ને જ્યારે વાવડો ઢૂ ઢૂ ઢૂ બોલે છે, ગગન કડકડે છે, ત્યારે એ એકાકી મા હૈયે હાથ જોડીને ઘૂંટણિયે પડે છે. 'અલ્લા! અલ્લા! અલ્લા!' એ બંદગીના સૂર એના હૈયામાં જ ગુંજે છે, હોઠે નથી આવતા. એના હોઠ ન ઝીલી શકે તેવી ઊંડી ને આહભરી એ પ્રાર્થના છે. એ પ્રાર્થના તો ઠલવાય છે માતાના હરએક દિલવલોવણ નિઃશ્વાસમાં, અને એની ગગને મંડાયેલી આંખોના ઝૂરતા દષ્ટિપાતમાં. નથી, જગતમાં નથી કો એવી પુનિત આહુતિ કે જે દરિયે પળેલા દીકરાની માતૃ-પ્રાર્થનાની તોલે આવે.

*She presses her brow; she sinks and kneels,
While the blast howls on and the thunder peals.
She breathes not a word; for her her passionate prayer
Is too fervent and deep for the lips to bear.
It is poured in the long convulsive sigh,
In the straining glance of an upturned eye;
And a holier offering cannot be,
Than the mother's prayer for her child at sea.*

6

અહા! દિગ્પાલોની લગામો તોડાવીને વહૂટતા ઝંઝાવતો મારા બંધનવિરોધી પ્રાણને બહુ બહુ ભાવે છે. ગરુડની સૂસવતી જલદ પાંખો જેવા એના વેગ-ઝંકાર પર હું ફિદા છું. પરંતુ હવે પછી તો એ પવન-હુંકાટાનો વિચાર કરતાં જ મારા અંતરમાં એક વેદના જાગશે. મારા નિર્બંધ પ્રાણની મસ્તી પોચી પડશે, મારો હર્ષોન્માદ ઊંડાણે ઊતરશે કારણ કે મને સાંભરી આવશે એ વંટોળ-ધ્વનિ થકી ભરનીંદરે ફફડી ઊઠતી એક માતા, જેનો બેટડો દરિયાની ખેપે પળ્યો હશે.

*Oh! I love the winds when they spurn control,
For they suit my own bond-hating soul;
I like to hear them sweeping past,*

*Like the eagle's pinions, free and fast.
But a pang will rise with sad alloy
To soften my spirit and sink my joy
When I think how dismal their voice must be
To a mother who hath a child at sea.*

Eliza Cook
